جینۆسایدی ئەرمەن و رۆڵی کورد تێیدا

نووسینی: محەمەد حمەسالحتۆفیق

•پـێـشــەکـــی

•کورته باسێکی مێژوویی

•هۆکاره سەرەکییەکانی جینۆسایدی ئەرمەن لە دەوڵەتی عوسمانیدا

1ـ حکومەتی عوسمانی و جەنگەکانی و پێکهاتەی دەوڵەت

2ـ رۆڵی حیزب و رێکخراوەکانی بزووتنەوەی رزگاریخوازی ئەرمەن

3ـ رۆڵی دەوڵەتە گەورەکان و نێردە مسیۆنێرەکان

•رۆڵی کورد لە جینۆسایدی ئەرمەندا.. وەك ئەنجامدەر و وەك رزگارکەر

•ئەنجام و پەند

•پـێشـەکـــی:

ئەمساڵی 2015 سەدەیەك تێدەپەڕێت بەسەر ترۆپکی کوشتارو قڕکردنی میللەتی ئەرمەن لە قەڵەمڕەوی ئیمپراتۆرێتی عوسمانیدا، ئەگەرچی کوشتارەکە بەشێوەی بچڕبچڕ دەگەڕێتەوە بۆسالآنی 1890کان بەڵام لەوساڵەو سالآنی دواتر حکومەتی عوسمانی بە رەسمی پەردەی لەڕووی بڕیارو کردەوەکانی هەڵماڵی وچیتر سیاسەتی قڕکردنی ئەرمەنی نەشاردەوە لەژێر پەردەو پاساوی جۆراوجۆردا.

دەوڵەتی عوسمانی بەسەدەیەك زیاتر پێش جەنگی جیهانی یەکەم ودواتر هەڵوەشانەوەو لەناوچوونی لەئەنجامی ئەو جەنگەدا تووشی لاوازی وداڕووخان بووبوو، گەلە ژێردەستەکانی،کەچەندین سەدەبوو

بەدەست زوڵم و ستەمی بێئامانی کاربەدەستانیەوە دەیانناڵاند، کەوتبوونەخۆ بۆ رزگاربوون رژێمێکی ئیمپراتۆریی گەندەڵ کەچیتر نەدەگونجا لەگەڵ بیری ناسیۆنالیستیی تازەچەکەرەکردووی ئەومیللەتانەداو بەتایبەتی گەلانی بندەستی عوسمانی لەئەوروپادا کە پاش زنجیرەیەك راپەرین وشۆڕش لەناوچەی بەڵکانداو بەهاوکاری ودەستتێوەردانی وڵاتە زلهێزەکانی وەك رووسیاو فەرەنساو بەریتانیا هەموو لە ژێردەستی دەوڵەتی عوسمانی دەرچوون وسەربەخۆییان راگەیاند. ئەم بارودۆخە نوێیەش کاری کردە سەر میللەتانی تری ناو ئیمپراتۆرێتەکە، چەشنی ئەرمەن وکوردو عەرەب و تاد.. بۆخۆڕێکخستن وجۆشدانی تێکۆشان لەپێناوی بەدیهێنانی ئامانجە نەتەوەیـیـەکانیاندا بەڵام حکومەتی عوسمانی بەو دەسەڵات وسوپایەی کەهێشتا مابووی سڵی نەکردەوە لەسەرکوتکردنی ئەو ڕاپەڕین وشۆڕشانەو ئەوپەڕی تاوانی ئەنجامدەدا لەو پێناوەداو شێتـگیرانە دەستی نەدەپاراست. سوپای عوسمانی هەرچەندە لەدوو جەنگی سەرەکیی سەدەی نۆزدەدا لەگەڵ رووسیای قەیسەریدا تێکشکابوو، لەساڵانی 1828- 1829 و1877 داو لەم قۆڵەشەوە ڕووبەری بەرفراوان خاك و قەڵەمڕەوی لێزەوتکرا بەڵام هەر بەردەوام بوو لەسەر سیاسەتی زەبروزەنگ وسەرکوتکردنی گەلانی بندەستی.

سەبارەت بەکورد رژێمی عوسمانی درکی بەوەکردبوو کە چاوپۆشی کردن لەمیرنشینەکانی بەرەو ئاقارێکی باش ناڕوات وبەسوودوەرگرتن لەئاینی ئیسلام وئەقڵییەتی پەیوەست بوون بە دەوڵەتی خیلافەت لەلایەك وکەڵك وەرگرتن لەناکۆکیی نێوان میرنشینە کوردەکان خۆیان ویەکتر قبووڵ نەکردنیان وشەڕوشۆڕیان بەدرێژایی چەندین سەدەی بوونیان بووبەهۆی لاوازییان وسەرەنجامیش لەناوبردنیان یەك لەدوای یەك تا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە لەسەردەستی سوپای عوسمانی. هەرچەندە دواتر بووژانەوەی بیری نەتەوایەتی وردە وردە کاری خۆی دەکردو لێرەولەوێی کوردستانی ژێردەستی عوسمانیدا ڕاپەڕین بەرپادەکرا، کەزۆربەیان بەسەرکردایەتی ڕابەرە ئاینی وسەرۆك خێڵ وفیوداڵەکان بوو و لەبەر هۆکاری جۆراوجۆر لەلایەن دەوڵەتەوە سەرکوت دەکران وشکستیان دەهێنا.

سەبارەت بەگەلی ئەرمەنیش، کەلەم باسەدا جێی مەبەستمانە، بۆماوەی چەندین سەدە دراوسێ وتێکەڵی کوردبوون لەکوردستانی باکورداو گەلێ هۆکار وایکرد کەدەوڵەتی عوسمانی لەکۆتاییـەکانی سەدەی نۆزدەو سەرەتاکانی سەدەی بیستدا قەتڵوعامیان دەرهەق ئەنجامبدات ونزیکەی ملیۆن ونیوێك خەڵکی بێتاوانیان لێ قڕبکات ولەشوێن وماوای خۆیان ڕایانگوێزێت، بەچەشنێکی هێندە دڵڕەقانە کە تا ئەو دەمە نموونەی نەبووە لەمێژووی نوێی مرۆڤایەتیداو تائێستا پەڵەیەکی ڕەشە بەنێوچەوانی دەوڵەتی عوسمانی وحکومەتە رەگەزپەرستەکانی میراتگریـــەوە.

راستە لەمیانەی پرۆسەی جینۆسایدی گەلی ئەرمەندا ئاڵۆزی وتەمومژو دەستتێوەردانی دەوڵەتە گەورەکان ونێردە مژدەدەرە مەسیحییەکان وتوندڕەویی ئاینی ومەسەلەی ناسنامەی خاك، کەوا هەرلایەك کوردوئەرمەن باکوری ئێستای کوردستانی بە هی خۆی دەزانی، کەبریتی بوون لە شەش ویلایەتی وان ودیاربەکر و ئەرزڕوم وخەرپوت وسیواس وبەدلیس وزۆرینەی دانیشتوانیان کوردبوون ولای کورد بەکوردستان لەقەڵەم دەدراو لای ئەرمەنیش بەئەرمەنستانی ڕۆژئاوا دادەنراو هەوڵێکی زۆری دەدا دەوڵەتی سەربەخۆی خۆی لەسەر ئەم خاکە ڕابگەیەنێت بێ حیساب کردن بۆ زۆرینەی دانیشتوانە

کوردەکەی و لەم ڕووەوە مەسەلەی ئەرمەن سەرباری ڕەواییەکەی بەڵام لەلایەن رابەران وحیزبە ناسیۆنالیستەکانی ئەرمەنەوە کورتبینییەکی زۆری تێداکراو سەرەنجام بەوە شکایەوە کە دامودەزگاکانی دەوڵەتی عوسمانی بیانکەن بەناحەزودوژمنی یەکترو لەوڕێگەوە پلانەکەی سەربخات وتا ڕادەیەك کوردیش بەهەمان دەردببات.

بێگومان دەبێت پێ لەو راستییە بنێین کە لەو کوشتارەدا کورد یان بەشێك لەکورد، بە ئاگایی بێت یان بێئاگایی وخشتەبردنی بێت لەلایەن سیاسەتی حکومەتی عوسمانی و پاشتریش حوکمیئیتیحاد و تەرەقی یان تورکە لاوەکانەوە بێت، رۆڵێکی خراپی بینیوە لەو کوشتارەدا، ئەگەرچی ئەم کارە تەنها بەشێك لە سەرۆك خێڵ یان کارتێکردووی نەزانی وتوندڕەوی ئاینییەوە بووەو لە گەڵێ سەریشەوە سەرکێشیی حیزب وگرووپە نەتەوەپەرستەکانی ئەرمەنیش بە هۆی تۆڵەکردنەوەو پێش قەرەوڵی سوپای رووس کەمیان بە کوردی بێدیفاع نەکردووەو زەمینەیەك ڕەخساوە کەوا هەردوولا ببنە داردەستی تورك و وڵاتە زلهێزە بەرژەوەندخوازەکان و ئەنجام هەردوو بە گورگان خواردووبچن. رەنگە ئەم قسانە پاساو نەبێت بەهیچ شێوەیەك بۆ ئەو قەسوەت ودڕەندییەی لەو سەردەمەدا ئەنجامدراوە، بەقەدەر ئەوەی کەپێویستە پەندێکی مێژووبێت بۆ هەردوو گەلی دراوسێ تابتوانن زاڵ بن بەسەر ئەو "ڕقئەستوورییەی " تائێستاش دڵ و دەروونی نەوە و وەچەکانی دواتری لێ پاك نەبوونەتەوەو بتوانرێت زەمینەی جۆراوجۆر سازبکرێت کەهەردوو گەل شانبەشانی یەکتر ئایندەی خۆیان بنیادبنێن وپەندی تەواویش لەخوێنی رژاو و ئێسکوپروسکی قوربانییان وەربگرن و بە لێکترتێگەیشتن بتوانن خەم ودووکەڵی ئەو مێژووە رەشە بڕەوێننەوە ولایەنە پرشنگدارەکانی هاوکاری ومرۆڤدۆستانەی سەدان کەسی کورد بخەنەڕوو کە رۆڵێکی جوامێرانەیان بینیوە لە رزگارکردنی ئەو ئەرمەنانەی باوباپیری نەوەی ئەمڕۆی گەلی ئەرمەنن.

•کـــورتـــە بـــاسێـــکـــی مـــێـــژوویـــی

لەمێژووییەکی دێرینی دەڤەری ئەنادۆڵدا، کە بەشی رۆژهەڵاتی وڵاتی تورکیای ئەمڕۆ دەگرێتەوە، گەلی ئەرمەن شارستانییەتێکی دێرینی بنیاتناوەو لە سەدەیەك پێش زایندا قەڵەمڕەوی ئەو دەوڵەتە رووبەرێکی فراوانی گرتووەتەوە، بێجگە لەحەوزی ئەنەدۆڵ بەشێکی سوریای ئەمڕۆ و باکوری میزۆپۆتامیا تا سەر دەریای ڕەشی گرتووەتەوە. بەڵام دواترو لەئەنجامی شەڕو ململانێی دەوڵەتەکانی رۆمان وبیزەنتەو ئێرانی کۆن ئەم ئیمپراتۆرییەتە داویە لەکزی ودواتر بووەتە بەشێك لە دەوڵەتی میدیا وئەوجا دەوڵەتی خیلافەتی ئەمەوی و عەباسیی ئیسلامی بەهەندێ حوکمڕانی ئۆتۆنۆمییەوە لەسایەی هەردوو دەوڵەتەکەدا. شایانی وتنە گەلی ئەرمەن یەکەمین گەل ودەوڵەتە کەلەساڵانی 300ی زاینییدا بەڕەسمی چووبێتە سەر ئاینی مەسیحی وبەچەندین ساڵ پێش بەڕەسمی ناساندنی ئەم ئاینە بووە لەلایەن دەوڵەتی زلهێزی ئەو سەردەمەی رۆماوە. ئەرمەن لەمێژوویەکی زۆردوورەوە لەگەڵ کورد پێکەوە ژیاون و هەردوولا خاك و وڵاتیان لە ڕووی جوگرافییەوە تێکهەڵکێشی یەکتربووە، بەتایبەتی ئەو بەشەی کە ئەمڕۆ بە کوردستانی باکوور دەناسرێت و دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی تورکیای ئەمڕۆوە. لەسەروەختی بەرەوکزی چوونی ئیمپراتۆرییەتی ئیسلامیی عەرەبیدا و لەئەنجامی شەڕەنگێزی وفراوانخوازیی خێڵە تورکەکانی بانی ئاسیادا بەتایبەتی شەڕو داگیرکاریی جەنگیزخان وتەیمووری لەنگ وهۆلاکۆ لەمەنگۆلیاوەو لەناوبردنی دەوڵەتی عەباسی.

بەمە زەمینە خۆشبوو بۆ خێڵە تورکە جەنگاوەرەکان کە بەرەو ڕۆژئاوا بکشێن و دەوڵەتی خۆیان دامەزرێنن وەك دەوڵەتانی قەرەقۆینلوو و ئاق قۆینلوو پاش ئەمانیش دەوڵەتی تورکی سەلجووقی کەوڵاتی ئەنەدۆڵ بوو بە پێگەو بنکەی سەرەکییان ولە ساڵی 1375 دا دەوڵەتی کیلیکیای ئەرمەنییان لەوێ لەناوبرد وبوون بەجێگرەوەی خیلافەتی عەباسی وپاش ئەمانیش بنەماڵەی تورکی عوسمانی بەهەمان کەش و هەوای داگیرکاری خێڵە تورکەکانی کە لە مەنگۆلیاو بانی ئاسیاوە هاتبوون دەوڵەتی خۆیان لەئەنەدۆڵداچەسپاندو پاش داگیرکردنی قوستەنتینییە "ئەستەمبووڵی ئەمڕۆ" ئیمپراتۆرێتێکی پان و بەرینیان دامەزراند کەوا قەڵەمڕەوی ڕۆژهەڵاتی ئەورووپاو ئەرمەنستان وکوردستان و وڵاتانی قەوقازو باکووری ئەفریقاو میسرو دوورگەی عەرەب و ئەوەی ئەمڕۆ پێی دەوترێت وڵاتانی عەرەبی هەمووی گرتەوە بەناوی خیلافەتی ئیسلامی سوننە مەزهەبەوە لەبەرامبەر ئیمپراتۆرێتی ئێرانیدا کە لەسەردەمی شا ئیسماعیلی سەفەوییەوە بوو بەدەوڵەتێکی شیعە مەزەب ولەگەڵ عوسمانییەکاندا، کەزیاتر لەشەش سەدە حوکمیان کرد، کەوتنە ململانێ وشەڕوشۆڕێکی قووڵەوە کەلەم نێوانەدا خاك ونیشتمانی کوردنشین و ئەرمەننشین بەردەوام دەبوون بەژێرپێی لەشکری شەڕکەری هەردوو لایەنی عوسمانی وسەفەوییـەوە و وڵاتی کوردان لەپاش شەڕی چاڵدێرانی نێوان ئەو دوو زلهێزە لە 1514 دا بەتەواوی بوو بەدوو بەشەوە بەشی ئێرانی سەفەوی وبەشە زۆرەکەشی تورکی عوسمانی. بەهەمان شێوەش ئەرمەنستان بوو بەدوو کەرتەوە لەساڵانی 1600 ەکاندا و پاشانیش زۆربەی کەرتە ئێرانییەکەی کەوتە سەر رووسیای قەیسەری لەئەنجامی جەنگ وداگیرکاریی نێوان ئێران و رووسیادا لەساڵانی 1800 ەکان بەدواوە وئەم بەشەش بەردەوام بووە شوێنی جەنگ وداگیرکاریی نێوان رووسیا و دەوڵەتی عوسمانی، کەتەنیا لەسەدەی نۆزدەدا چوار جەنگی گەورە لەنێوانیاندا بەرپابوو. ئەرمەن یەکەمجار لە ساڵی 1375 دا مەملەکەتەکەی کیلیکیا، کە دوا دەوڵەتیان بوو بەسەربەخۆیی لەنێوان هێزەکانی ئەو سەردەمەدا مابێتەوە، لە سەردەستی سلجوقییەکان لەناوبراو دووەمجاریش کاتێ کەسوڵتان محەمەد فاتیحی عوسمانی لەساڵی 1453 دا قوستەنتینییە (ئەستەمبووڵ)ی گرت ئیدی میللەتانی غەیرە موسڵمانی بندەستی عوسمانی، بەتایبەتی ئەرمەن، کەوتنەبەر ستەمکارییەکی زیاتر ودەبوو لەبری موسوڵمان نەبوونیان باجی"جزیە" بدەنە دەوڵەت و بەردەوام بە چاوی هاوڵاتی پلەدوو تەماشادەکران و مامەڵەیەکی پڕ لەسووکایەتی دەکران، هەرچەندە ستەمکارییەکەی تورکی عوسمانی سەرجەم میللەتانی ژێردەستی ئەم حوکمە کۆنەپەرستەی گرتبووەوە، بەڵام هی ئەمان جیاکاریی ئاینیشی هاتبووەسەر. رژێمی حوکم لە دەوڵەتی عوسمانیدا لە سەر بناغەی سیستەمێکی سیاسی ـ ئابووری ـ کۆمەڵایەتیی دواکەوتووی فیودالی ڕۆژهەڵاتی دامەزرابوو کەخەڵکانی جووتیار وشوانکارەو پیشەوەری بەباج وخەراجێکی تەواو ستەمکارانە دەچەوساندنەوە و شێوازێکی هەرەمی هێجگار نارەوای باج کۆکردنەوە باری شانی رەعییەتی ئەو ئیمپراتۆرییەتەی تەواو قورس کردبوو وچینی باڵادەست ئاغاو دەرەبەگی دێهات وفەرمانبەرانی پلەبەرزی گەندەڵ وبەرتیلخۆر هاوپەیمانی یەکتربوون لەبەڕێوەبردنێکی پڕ لەناعەدالەتی و چەوساندنەوەی کۆمەڵگەدا.

ئەرمەن لەکۆمەڵگەی عوسمانیدا دووجۆر یان دووچین بوون،زۆرینەیان چینی جووتیاربوون لەدێهاتدا، کە بەزۆری لەشەش ویلایەتی ڕۆژهەڵاتی عوسمانیدا. وان ودیاربەکرو سیڤاس وخەرپووت وبەدلیس وئەرزڕومدا تێکەڵ بوون لەگەڵ کورد یان دراوسێی یەکتربوون، چینەکەی تریش لەشارەکاندا پیشەوەرو دوکانداربوون و لەگەڵ جووتیارە کورد و ئەرمەنەکاندا تەواوکەری یەکتر بوون. بەڵام چینێکی باڵای

بازرگان وخاوەن کارگەو بەنك لەشارەکاندا ولەپایتەختدا گەلێ جومگەی ئابووریی وڵاتیان بەدەستەوەبوو و بەگشتی ئەم چینەو بەشێکیش لەپیشەوەرە دەسترەنگینەکان وخاوەن مانیفاکتۆرەکان حاڵ وگوزەرانیان لەدوای رەشەخەڵکەکەی ترو بەتایبەت جووتیاری دێهات باشتربوو و گەلێ جار دەبوونە مایەی ڕق وئێرەیی خەڵکە رەشوڕووتەکەی ترو بەتایبەتی ئەوانەی کەوا کاریـان لەبواری قەرز وسەلەمدا دەکرد و بەزۆریش لە شارەکاندا لەگەڕەك وکۆمەڵگەی تایبەت بەخۆیاندا نیشتەجێ دەبوون، هەروەها لەدێهاتیشدا گوندو نیشتەجێی تایبەت بەخۆیان هەبوو.

ئەم بارە لە کۆمەڵگەیەکی ئیسلامیی دواکەوتووی وەك کۆمەڵگەی عوسمانیدا بە تورك و کوردو میللەتانی تریشەوە گەلێ دیاردەی دزێوی لەخۆگرتبوو. بۆ نموونە لەو شارو نیشتەجێیانەدا کەوا ئەرمەنەکان تێکەڵی موسڵمان بوون نەدەبوو هیچ ئەرمەنییەك خانووەکەی لە خانووی موسڵمانێك بەرزتر بێت ونەدەبوو چەکی پێ بێت وئەگەر موسڵمانێك بە سواری بەلایدا تێپەڕیبا دەبوو ئەم لە ئەسپەکەی یان گوێدرێژەکەی دابەزێت وسەرباری ئەوەش بە وشەیەکی پڕسووکایەتی ناودەبرا کەوا "گاور"ی پێدەوترا بە مانای (کافر یان بێدین) وهەرچەندە ئەمە وەك وشەی "جاش" ئەوەندە لە سەر زاران دەوترایەوە کە مانا دزێوەکەی لەدەستدابوو بەڵام هەر بە جۆرە سووکایەتییەك لە قەڵەمدەدرا ولە سەرێکی تریشەوە دەوڵەت یاسای "ئەهلی زیممە "ی بۆ دەرکردبوون کە دەبوو باج یان (جزیە)ی غەیرە موسڵمانی پێبدەن وتەنانەت کار گەیشتبووە ئەوەی کە نەدەبوو زەنگی کەنیسە لێبدەن.

لە دێهاتیشدا، جووتیارە ئەرمەنەکان بەهەمان شێوەی جووتیاری کورد، کە رێژەی بەرچاویان لەوشەش ویلایەتەی ڕۆژهەڵاتی تورکیای عوسمانیدا بوون، کە پێشتر ئاماژەمان بۆ کردو لای کورد کوردستان ولای ئەرمەنەکانیش بە ئەرمەنستانی رۆژئاوا لە قەڵەمدەدرا، هەردووك دەبوو باج وسەرانەیەکی زۆر بدەنە ئاغاو دەرەبەگە کوردەکان تا ڕادەی ئەوەی شتێکی ئەوتۆ بۆ خۆیان نەدەمایەوەو دەوڵەتیش بۆ ئەوەی بەشە باجی دیاریکراوی خۆی بۆ بڕوات پشتیوانی ئەم سیستەمە ستەمکارە بوو وهەر سەرپێچییەك لەم یاساو ڕێسایە تووشی سزای دەکردن وبەپێی ئەو دەستوورە دەرەبەگایەتییە ملیان دابوو وبە درێژایی سەردەم وزەمان لەگەڵی راهاتبوون. بەڵام لە گەلێ شوێن و ناوچە جووتیاری ئەرمەن ئەرکێکی قورسی تری کەوتبووە سەر، وەك هەندێ سەرچاوە دەیگێڕێتەوە، ئەویش سیستەم یان نەریتی (کریڤ) بووەو بەپێی ئەم نەریتە دەبوو جووتیاری ئەرمەن لە ماوەی چەند مانگی دوورو درێژی زستانی ساردو سەختی ئەو ناوچە کوێستانیانەدا، لە ماڵەکەی خۆیدا جێگەی کەسێکی خێڵەکی کۆچەر بکاتەوەو ئالیك وخزمەت بۆ ئاژەڵو ماڵاتەکەی دابین بکات، بەرانبەر بە کرێو مزێك لە گۆشت وبەرهەمی ئەو ئاژەڵەو دابینکردنی ئاسایش وسەلامەتیی ئەو کەسە لە دەسدرێژیی خەڵك وخێڵەکانی تر. واتە هەر خێڵێکی کوردی کۆچەر کۆمەڵە گوندو نیشتەجێیەکی ئەرمەننشینی هەبووە کە بۆ زستان لە ماڵەکانی خۆیان جێگەی حەوانەوە بۆ خۆیان وماڵاتەکانیان دابین بکەن وئەمەش حاڵەتی ناچاری بووەو جاروباریش ڕوویداوە کە دەسدرێژیی کراوەتە سەر کچ وژنی ماڵەکە یان فڕێنراون وئەمیش هیچی بۆ نەکراوە، بە تایبەتی نەریتی ژن هەڵگرتن یان فڕاندن لەو سەردەمەدا باو بووە.

ئەڵبەتە تا ناوەڕاستی سەدەی بیستیش لە کۆمەڵگەی کوردەواریدا ململانێی نێوان خێڵە کۆچەرە خاوەن ئاژەڵاو ماڵاتەکان وخەڵکە جووتیارە نیشتەجێکەی دێهات زۆر زەق وبەرچاو بووەو بەردەوام جووتیاری نیشتەجێ حەزی لە کۆچەر نەبووە چونکە زیانی پێگەیاندووەو کشتوکاڵەکەی داوە بەدەم ئاژەڵەکەیەوەو ئەمڕۆ لێرە بووەو سبەی ڕۆیشتووە بۆ شوێنێکی ترو بە دوای لەوەڕەوە بووە بۆ ئاژەڵەکەی ودیاردەکە لە ناوچەی سلێمانی و گەرمیان بە کوردو گۆران ناودەبرا، کورد بە واتای کۆچەر هاتووە و گۆرانیش نیشتەجێ.

ئەڵبەتە میللەتانی بندەستی رژێمی عوسمانی بە چین وئاین ومەزەبی جیاوازیانەوە بە درێژایی چەندین سەدە ناڵاندوویانە بە دەست ستەمەوە بەڵام لە هەمان کاتیشدا دەقیان پێوە گرتووەو بووە بە یاساو ڕێسای نەگۆڕاوی ژیان و گوزەرانیان، ئەگەرچی بەیناوبەین نارەزایی و راپەڕینیش بەرپابووە بەڵام نەیانتوانیوە لەژێر ڕکێفی ئەو سیستەمە دەربچن وبۆ چەندین سەدە بەم رەنگە بەیەکەوە هەڵیانکردووەو ئەرمەنیش لەگەڵ کورددا لەو جوگرافیایەی کە لە چەند هەزارساڵێکەوە کۆیکردوونەتەوە یان کردوونی بە دراوسێی یەکتر پێکەوە ژیاون و لەڕووی پێکەوە ژیانی ئاینییەوە یەکتریان قوبووڵ کردووەو چ توندڕەوییەکی ئاینیش لەلایەن کوردە موسڵمانە باڵادەستەکانەوە نەنوێنراوەو بە حوکمی دیفاکتۆیەکی کۆمەڵایەتیی ئاینی تەواوکەری یەکتریش بوون ولەڕووی ئابوورییەوە ئەرمەنی پیشەگەر دابینکاری کەرەستەی کشتوکاڵ وئاژەڵداری بووە بۆ کوردە جووتیارو شوانکارەو لە هەمان کاتیشدا سیستەمە خێڵەکییەکە جۆرە لەنگەرێك بووە بۆ هەردوولا.

دەوڵەتی عوسمانی چەشنی ئیمپراتۆرێتەکانی تری مێژوو،لە سەر بنەمایەکی عەسکەرتاریەت دامەزراوە و بەردەوام لەجەنگدابووە بۆداگیرکردنی وڵاتان وفراوانکردنی قەڵەمڕەوی دەسەڵاتەکەی بە ناوی ئاینی ئیسلامەوە وجەنگەکانی لەگەڵ ئیمپراتۆرێتی بیزنتەو گرتنی قوستەنتینییە(ئەستەموڵ)بپایتەختی وبەگژداچوونی ئیمپراتۆرێتی نەمسا ـ مەجەر و داگیرکردنی گەلێ وڵات ومیللەتی بندەستی ئەو ئیمپراتۆریەتە و جەنگی بەردەوامی لەگەڵ رووسیای قەیسەری وشەڕوشۆڕی نەبڕاوەی لەگەڵ دەوڵەتی ئێرانی سەفەویی دژەمەزهەبی شایەتی مێژووی خوێناویی ئەم دەوڵەتەن کەهیچ کاتێك نەتورك ونە میللەتانی تری بندەستی بەئاسوودەیی نەژیاون. بەڵام ئیدارەدانی ئەم هەموو میللەت و وڵاتە پان وپۆڕە بەئەقڵییەت وڕەفتاری دواکەتووی سەدەکانی ناوەڕاست نەدەگونجا لەگەڵ کاریگەریی چەرخی ڕێنیسانس وگۆڕانکاری سیاسیـ کۆمەڵایەتیـ ئاینی ئەورووپای دراوسێیدا کەلە سەرەتاکانی سەدەی هەژدەوە دەستی پێکردو سەرمایەداری ئەورووپی گەشەی کردو رژێمە فیوداڵەکانی ئەورووپای راماڵی و وردەوردە بەهاکانی مافی مرۆڤ ودیموکراسی وبنیاتنانی دەوڵەتی نەتەوەیی لەگەشەکردندابوو. لە سەرێکی تریشەوە شۆڕشی پیشەسازیی ئەورووپاو بەرهەمهێنانی کاڵا پێویستی بەبازاڕی ساغکردنەوەو دابینکردنی کەرەستەی خاوبوو ئەمەش وایکرد دەوڵەتە سەرمایەدارەکانی ئەورووپا پەل بۆ کۆلۆنی کردنی وڵاتانی ئاسیاو ئەفریقاو ئەمەریکای لاتین بکوتن وسیستەمی کۆلۆنیاڵی پەرەبسەنێت ولەگەڵیشیدا شنەبای نەتەوەگەری و بزووتنەوەی رزگاریخوازی نەتەوەیی هەڵبکات وکاریگەری خۆی لە سەر نەتەوە بندەستەکانی ئەم دەوڵەتە ستەمکارە دواکەوتووە جێبهێڵێت. بێگومان ئەم کەشە جیهانییە نوێیە یەکناگرێتەوە لەگەڵ ئاوها رژێمێکی دواکەوتووی وەك دەوڵەتی عوسمانیدا، بۆیە وردە وردە خەریکبوو بنکۆڵ دەبوو و سەردەمی بە سەردەچوو

لەناوەڕاستی سەدەی نۆزدەوە بەرەو لاوازیی دەچوو، بەتایبەتی پاش ڕاپەڕینی ئەورووپای ژێردەستی وپاشان ڕزگاربوونی وڵاتانی بەڵکان وشکستخواردنی سوپاکەی لەوقوڵەوە وبەهەمان شێوەش لە قوڵی رووسیای قەیسەرییەوە و دەستێوەردانی دەوڵەتە زلهێزەکان لەکاروباری ناوخۆی ئەم ئیمپراتۆریەتە لاوازکەوتووە، فەرەنساو بەریتانیاو رووسیا لە سەرێکەوەو ئەڵمانیای تازە یەکگرتوو وگەشەکردوو لە سەرێکی ترەوە. بێجگە لەوەش ئەمەریکا تازە دەستی دابووە پەلهاویشتن بۆ رۆژهەڵات ومسیۆنێر(مژدەدەر)ە مەسیحییەکانی پرۆتستانت بەناوی خێرخوازی وهاوکاریی مرۆڤدۆستییەوە کاربکەنە سەرمیللەتە دواکەوتووەکان و بیانکەنە مەسیحی و ئەڵبەتە ئەم مسیۆنێرانە لەوڵاتانی ئەفریقاو ئاسیا گەلێ ئامانجی خۆیان پێکابوو ولەناو دەوڵەتی عوسمانیشدا جێگەی خۆیان کردبۆوە، بەتایبەت میللەتە ناموسڵمانەکانی وەك ئەرمەن وسریان وئاشووری ویۆنانی وتاد.. بێگومان ئەرمەن وەك ئاین مەسیحین بەڵام وەك ڕێباز گریگۆری وکاسۆلیکی وهیتریان هەیە. بەشێوەیەکی سەرەکی مەبەستی مسیۆنێرەکان کردنە مەسیحی ئەو خەڵکانەن کە ئاینیان نیە یان ئاینی خۆیان دەگۆڕن و بۆ ڕێبازی جۆراوجۆری مەسیحییەکانیش کار لە سەر ئەوە دەکەن بچنە سەر ڕێبازە جۆراوجۆرەکانی پرۆتستانت، بەڵام لەپاڵ ئەمەشدا کاری سیخوڕی دەکەن بۆ دەزگا پەیوەندیدارەکانی وڵاتەکانیان و لەناو دەوڵەتی عوسمانیشدا هەمان مەبەستیان هەبوو و ئەرمەنەکان بەحوکمی گەلێ هۆکار باوەشیان بۆ کردبوونەوەو ئەمانیش بەتەواوی هێزوتوانای ماددی ومەعنەویی خۆیانەوە باوەشیان بۆ کردبوونەوەو پشتگیرییان لەداخوازییەکانیان دەکردو بەگشتی رۆڵێکی بەرچاویان بوو لە فۆرمەڵە کردن وپێگەیاندنی نەوەیەکی خوێندەواری کاریگەر لەناو ئەرمەنەکانداو زووتر گەڵاڵە بوونی بزووتنەوەی رزگاریخوازی نەتەوەیی و نیشتمانی لەناو گەلی ئەرمەندا.

ئەڵبەتە ئەم بزووتنەوەیەی ئەرمەنەکان لەناوەڕاستی سەدەی نۆزدەوە زیاتر کەوتە خۆ ڕێکخستن و بەپاڵپشتی لۆبییەکی ئەرمەنی لەئەمەریکاو وڵاتانی ئەورووپاو مسیۆنێرەکان ودەستێوەردانی دەوڵەت ە زلهێزەکانی ئەو سەردەمەو بەشەکەی بندەستی رووسیای قەیسەری لەئەرمینیا، کە بێگومان لە ئەرمینیا ی رۆژئاوای بندەستی دەوڵەتی عوسمانی پێشکەوتووترو گەشەکردووتربوو بەحوکمی ئەوەی رووسیا وڵاتێکی ئەورووپی بوو وزۆر جیاوازتر بوو لەدەوڵەتی عوسمانی نیمچە داڕووخاو.

ئەرمەنەکانبە حوکمی مێژووی دەوڵەتداریی کۆنیان لە ناوچەکەداو چەشتنی زوڵم وستەمێکی زۆر لە سایەی دەوڵەتی عوسمانیدا دەستەبەرکردنی سۆزو پاڵپشتی دەوڵەتە گەورەکان و جیهانی مەسیحییەت تا دەهات شێلگیرتر دەبوون لە داخوازییان بۆ سەربەخۆیی ئەرمینیای رۆژئاوا بە تەواوی ئەو ناوچانەشەوە کە کوردستان بوون و ڕێژەی کوردیان تێدا لەوان زیاتر بوو بە پێیەی لە مێژوویەکی زۆر کۆندا هەمووی هەر مەملەکەتی ئەرمەنستان بووە بێ حیسابکردنی واقیعی دیموگرافی ئەو دەمە کە لە زۆربەی ئەو شوێنانەی ئەوان داوای دەوڵەتی ئەرمەنستانیان دەکرد بەزۆری کورد بوون وکەمایەتیی ئاشووریو سریانیشی تێدا بەرچاو بوو. ئەوان لە هەر چوار جەنگی سەدەی نۆزدەی عوسمانی وڕووسیادا بە ئاشکرا پشتی رووسیایان دەگرت ودەوڵەتی عوسمانی لە جەنگی 1877 - 1878 دا شکستێکی گەورەی تووشهات وگەلێ ناوچەی پان وبەرینی کەوتە ژێر دەستی رووسیاو ئەو دەمە حکومەتی سوڵتان عبدالحمید ئەم شکستەی لە ناوچەی ئەرمەن زانی وخۆیی لێدەخواردنەوەو لە پەیماننامەی سان ستیڤانۆ ساڵی 1878 بە

تەواوی مليدا بە چاكسازييەكی گەورە (تەنزيمات) لە دەوڵەتدا كە بە تەواوی دۆخی ئەرمەن چارەسەر بكات ولە رێككەوتننامەی بەرلينی هەمان ساڵدا جەخت لە سەر مەسەلەی ئەرمەن وچاكسازی كراو لەم سەروبەندەدا سێ حيزبی ئەرمەنيی نەتەوەخواز دروست كران كە حيزبی ئەرمەنەكان، هونچاك وداشناك بوون وئەم دوانەی دواييان بە گەرمی كەوتنە هەوڵو تێكۆشان بۆ چەسپاندنی چاكسازييەكان ودەستەبەركردنی مافی ئەرمەن وفشارێكی زۆر خستە سەر سوڵتان عبدالحميد، كە نەيدەويست بەڕاستی كارەكە بكات ولە هەل ودەرفەت دەگەڕا بۆ تۆڵەكردنەوە لە ئەرمەنەكان وزەمينەسازی بۆ دەكردو كاری لە سەر دووبەرەكيی نانەوە دەكرد لە نێوان كوردو ئەرمەندا بەپێی سياسەتی (پەرتكەو زاڵ بە) لەولاشەوە هەردوو حيزبە نەتەوە پەرستەكەی ئەرمەن خەڵكيان بەردەوام هاندەدا كەوا كار بكەن بۆ سەربەخۆيی ئەرمينيای رۆژئاواو هيچ حيساب نەكردنێك بۆ كورد كە زۆرينە بوون لە ناوچەكەداو بەردەوام وەك دڕندەو كێوی وێنايان دەكرد بۆ دەوڵەتە گەورەكان، كە لەو سەردەمەدا كونسوڵيان لە زۆربەی شارەكاندا هەبوو، وەك وان، دياربەكر، خەرپووت، بەتليس، سيڤاس، ئەرزڕوم، حەڵەب، مووسڵ، بێجگە لە شارە توركيەكانيش.

سوڵتان زۆر كاری لە سەر ئەم دژايەتيە دەكردو وای لە كورد گەياند بوو كە ناچارە لەژێرفشاری دەوڵەتە گەورەكاندا مافی سەربەخۆيی بداتە ئەرمەن وبەم پێيە بارودۆخی كورد دەكەوێتە مەترسييەكی گەورەوە. ئەوەشی كە ئەرمەنی زياتر شێلگير كرد سەربەخۆيی و رزگاربوونی ولاتانی بەڵكان و پێشتر بولگاريا بە فشارو پاڵپشتی رووسياو دەوڵەتە ز لهێزەكانی فەرەنساو بەريتانياو حيزبە ئەرمەنيەكان وايان لە ميللەتەكەيان گەياند بوو كە مەسەلەی سەربەخۆيی ئەمانيش لە ئان وساتدايەو سوڵتان لە ژێر فشاری قورسدا ناتوانێت جێبەجێ نەكات. بەڵام ئەمە خەياڵ پڵاوی وكورتبينی ئەو حيزبانە بوو ودام ودەزگای دەوڵەت وبەتايبەتی سوڵتان خۆی، كە دواتر بە سوڵتانی سوور يان سوڵتانی خوێنڕێژ ناوی دەركرد، لە ساڵی 1890دا لە بەشێكی زۆری عەشيرەتەكانی كورد هێزێكی گەورەی دروستكرد بەناوی "سوارەی حەميدييە" و چەك وتفاقی باشی دانێ، بەناوی بەرهەڵستی سوپای رووس بەڵام لە واقيعدا بۆ شەڕی ئەرمەن وتۆڵەكردنەوە بوو لێيان وهەرواش دەرچوو.

لە ساڵی 1894دا جووتيارە ئەرمەنەكانی ناوچەی ساسۆنی شاخاويی نزيك بە شاری مووش، بە هاندانی رێكخراوە ئەرمەنيەكان ڕاپەڕينێكی گەورەيان بەرپا كردو رەتيانكردەوە كە باج وسەرانە بدەن بە ئاغاو دەرەبەگە كوردەكان ودەوڵەتيش هێزی كردنە سەرو كوشتارێكی بێڕەحمانەی لێكردن ونزيكەی دە هەزار كەسی لێكوشتن بە ژن ومنداڵەوە. بۆ ساڵی دواتر لە شاری ئەستەمووڵ زياد لە پێنج هەزاريان كوشت وكوشتار تەشەنەی كرد بۆ دياربكرو شارەكانی ترو چەندين هەزاريان لێكوژرا بە تەورو چەقۆو كوتەك و دەستدرێژييان كردە سەر سەدان ژن وسەدان گوندی ئەرمەنيان سووتاندو خەڵكەكەيان كوشتن. لە ساڵی 1896 هەمان قەسابخانەيان بۆ ئەرمەن سازكردو زياد لە سی هەزاريان لێكوشتن وبەهەمان شێوەش لە ناوچەی زەيتوون وگەلێ شوێنی تر، كە بە داخەوە كوردی لەخشتەبراو زۆربوون كە وەك داردەستی عوسمانيەكان ئەو تاوانانەيان ئەنجامدەداو بە فتوای هەندێك مەلا سڵيان نەكردەوە لە كوشتن ولەناوبردنيان گوايە "كافرن" وئەمان خێريان دەگات. بێگومان حكومەتی عوسمانی زەمينەی بۆ ئەمەش خۆش كردبوو بە جاڕدانی "جيهادی پيرۆز".

سیاسەتی تاوان ودواکەوتووانەی سوڵتان عبدالحمید نارەزاییەکی زۆری لە ناو ئیمپراتوریەتەکەیدا بەرپا کردبوو لەو سۆنگەیە گەلێ لە رۆشنبیران ومنەوەرانی تورك ومیللەتانی تری بندەست رێکخراوێکیان دروستکرد بەناوی "جەمعییەتی تەعالی وتەرەقی " وسەرباری گرتن وراوەدوونانی لەلایەن دەزگاکانی حکومەتەوە بەڵام خەڵکێکی زۆری لە دەور کۆبووبووەوەو لە سوپاشدا پشتیوانییەکی باشی هەبوو بە ئەندامانی ئەم رێکخراوە دەوترا "تورکە لاوەکان " و ساڵی 1908 کوودەتایەکیان کرد بە سەر سوڵتانداو پابەندی دەستوورو پەرلەمانیان کرد. ئەڵبەتە تەواوی میللەتانی عوسمانی پشتگیرییان لێکرد وباوەشیان بۆ کردەوە بەو حیسابەی کە ئەم تاقمە نوێیە سنوورێك بۆ ستەم وئازارەکانیان دادەنێن ولەناویشیاندا ئەرمەنەکان لە هەمووان زیاتر پشتیوانییان کرد بەڵکو ئەمانە بەڵێنەکانیان ببەنەسەرو گۆڕانکاریی ڕیشەیی بکەن لە حوکمڕانیداو بەم پێیە حیزبەکانیان بوون بە هاوپەیمانی تورکە لاوەکان وتەنانەت پشتیشیان کردە بزووتنەوە نەتەوەییەکەی کورد، کە لەو دەمەدا هەندێ گەشەی کردبوو ودەیویست راپەڕینێك بەرپا بکات لە کوردستاندا بە رابەرایەتیی شێخی نەهری. بەڵام بەڵێنەکانی ئەم دەستە کوودەتاچییە هەر زوو بە درۆ دەرچوو و وەك سەردەمی عبدالحمیدو بگرە خراپتریش کەوتنەوە گیانی ئەرمەن وساڵێکی نەبردو لە 1909 لە شاری ئەدەنەو دەوروبەری قەسابخانەیەکی سامناکیان بۆ ئەرمەنەکان سازداو هەزارانیان لێکوشتن. بەڵام هێشتا رێکخراوە ئەرمەنیەکان هەر هیوا بڕاو نەبوون ولەگەڵ تورکە لاوەکاندا مانەوە تا ساڵی 1914 کە جەنگی یەکەمی جیهانی جاڕدراو حکومەتی تورکە لاوەکان چووە پاڵ ئەڵمانیا لەو جەنگەداو ئەمجارە بە ئاشکراو بێپەردە کەوتنە وێزەی ئەرمەن بە پاساوی هاوکاری کردنیان بۆ سوپای رووسیاو بە تایبەتیش پاش ئەو شکستە گەورەیەی بەسەر سوپای عوسمانیدا هات لە زستانی 1914 لە شەڕی ساری قامیشدا لە رۆژهەلاتی وانەوە بەرانبەر بە سوپای رووس، کەوا ئەرمەنەکان بە چەند فەوج ولیوایەك بەشدارییان تێدا کردبوو، بە تایبەتی ئەوانەی کە لە کۆمەڵکوژیەکانی ساڵانی پێشتردا دەربازبووبوون و هەڵاتبوون بۆ ئەرمینیای رۆژهەڵات وئەمانیش پاش داگیرکردنی وان وقارس و ئەرزڕوم و خاکێکی بەرفراوان لە تورکیای عوسمانی درێغییان نەکرد لە تۆڵە کردنەوەو قەتڵوعامی کوردو تورك بە ژن ومنداڵیانەوە بە هەمان دەستووری کوشت وکوشتاری عوسمانیەکان بۆ ئەرمەن وئەمەش درزی قووڵی لە نێوان ئەرمەن وکورددا بە تایبەتی دروست کرد کە تاقە سوودمەند لێی حکومەتی عوسمانی ودواتریش سیاسەتی تورکە لاوەکان بوو، کە سیاسەتی تورکچێتییان کردبوو بە دروشمی سەرەکی حوکمڕانییان وتورکیایان دەویست کە جگە لە تورك هیچ میللەتێکی تری تێدا نەبێت وبگرە هێند پەرگر بوون لە پان ــ تورکیزم و تۆرانیەتدا کە دەیانخواست تەواوی میللەتە نەژاد تورکەکانی بانی ئاسیا تا مەنگۆلیا بخەنە بندەستی خۆیان وئیمپراتورێتێکی گەورەی تورك نەژادی لێ پێکبێنن. بۆیە وەك هەنگاوی یەکەم شێلگیرانە کەوتنە گیانی ئەرمەن وویستیان بە تەواوی بنەبڕیان بکەن و هەر لە سەرەتای ساڵی 1915وە فەرمانێکی حکومەتیان دەرکرد بە گواستنەوەی ئەرمەنەکان بۆ بیابانەکانی سوریاو میزۆپۆتامیا بە بیانووی بەرەکانی جەنگ و هاوکارییان بۆ سوپای رووس وهاوپەیمانان لە جەنگداو وەك ئەنجامدەرانی هەر جینۆسایدێك کە دواتر دژ بە جوولەکەو تووتسی وکەمبۆدی و کوردو..تاد روویدا، کارەکەیان لەژێر پەردەی نکوولی لێکردن و چاوڕاوتەڵەکەبازییەکی کەموێنەدا ئەنجامدا.

لەم سەردەمەدا هەر سێ حوکمڕانی خوێنڕێژ تەڵعەت پاشاو ئەنوەر پاشاو جەمال پاشا کە تەواوی جڵەوی "ئیتیحادو تەرەقی " وحکومەت وسوپایان بە دەست بوو لەژێر پەردەی جەنگدا کەوتنە پلان داڕشتن بۆ

لەناوبردنی ئەرمەنەکان. شەوی 1915/4/24فەرمانیاندەرکرد بە رەشبگیرکردنی دووسەدو پەنجا کەسی ناوداری ئەرمەن لە ئەستەمووڵی پایتەختدا، کە هەموویان رۆشنبیرو نوسەرو بازرگان وئەندامی پەرلەمان و پیاوماقووڵی ئەرمەن بوون کە لە پایتەختدا خەڵکی دیاربوون وبێجگە لە ئەرمەن حکومەتیش گوێی لە قسەیان دەگرت. ئەمانە هەموو دەسبە سەرکران و بە رەفتاری پڕ لە سووکایەتی بە شەمەندەفەر رەوانەی ئەنقەرە کران ولەوێ هەموویان کوشتن و تەنها پانزە کەسیان بە رێکەوت لێ دەرباز بوو. ئەم دەسپێکەش بۆ چاوشکاندنی ئەرمەنەکان بوو کە ئیتر لە پایتەخت خەڵکی دەم سپی و پیاوماقووڵیان نەمێنێ خۆپیشاندان رێکبخەن وسکاڵا بگەیەننە حکومەت ئەم کارەی لە زۆربەی شارەکان ئەنجامدا بە هەمان مەبەست وپاشان کەوتە راگواستنیان لە هەر شوێنێك نیشتەجێ بووبێتن، بەپێو بە سواری وڵاخ ولە ژێر پاسەوانی جەندرمەدا، بەناو بەرەو حەلەب ودیرالزور وبیابانەکانی سوریاو ئەوانەی کە لە شارو ناوچەکانی دوور بوون بە شەمەندەفەری گواستنەوەی کەلوپەل وئاژەڵ تا سنوورەکان دەبران وزۆربەیان لە ڕێگا دادەگرتن وپاش ئەوەی کە ڕووتیان دەکردنەوە دەیانکوشتن. ئەمانە هێچ دەرفەتێکیان بە ئەرمەنەکان نەداماڵ وموڵکیان بفرۆشن بەڵکو بەناوی ئەوەوە کە دواجار دەیانگێڕنەوە شوێنی خۆیان هەرچیەکیان هەبوو لێیان زەوت دەکردن بەو حیسابەی کە بۆیان هەڵدەگرن و خانوو وزەویو دوکانەکانیان لەلایەن دەوڵەتەوە داگیر دەکرا یان هانی خەکی دەدا بۆ ئەو کارە. حکومەت دەزگایەکی تایبەتی دروست کردبوو بۆ ڕایی کردنی کاروباری گواستنەوەو لەڕاستیشدا کوشتن ولەناوبردنی ئەرمەن بوو، بەم دەزگایە دەوترا "تەشکیلات مەخسوسە" کە زۆربەی ئەندامەکانی تاوانبارانی بەندیخانەکان بوون وبەریاندابوون بۆ ئەوەی بە تایبەتی ئەرمەن بکوژن. لەگەڵێ شوێنیش قەسابەکانیان بەکرێ دەگرت بۆ سەربڕینیان. ئەڵبەتە دەبێ ئەوەش بگوترێ زۆر لە چەرکەس ولازو خەڵکانی تری موسڵمان کەوا لە جەنگەکانی رووس وتورکدا، لە دەست کۆمەڵکوژیی رووس وتۆڵەستێنە ئەرمەنەکان هەڵاتبوون وحکومەت لەو شوێنانە نیشتەجێی کردبوون کە بەزۆری ئەرمەننشین بوون لە رۆژهەڵاتی تورکیاداو ئەمانە پێیاندەوترا "موهاجیر" و لە زێدی خۆیان تووشی ستەم وتاڵان وبڕۆ بووبوون، بۆیە لە دەرفەت دەگەڕان بۆ ئەوەی تۆڵەی خۆیان لە ئەرمەنی ئاین مەسیحی بکەنەوە چونکە خۆیان لە سەر موسڵمان بوونیان دەربەدەر بووبوون. بەم پێیە دەوڵەت فەرمانی راگواستن وقڕکردنی ئەرمەنی دەرکرد ئەم موهاجیرانە لە هەموو کەس ولایەك لەبارتربوون بۆ کوشتن وتاڵانکردنیان.

ئەم شەپۆلە نوێیەی لەناوبردنی ئەرمەن لە سەرەتای ساڵی 1915وە دەستی پێکرد، لەژێر پەردەی جەنگی یەکەمی جیهانیدا کە تێیدا دەوڵەتی عوسمانی چووە پاڵ ئەڵمانیاو تا کۆتایی جەنگ و بگرە پاش ئەوەش هەر بەردەوام بوو.لەم کوشتارەدا تەواوی توندڕەویی ئاینی تێدا زیندووکرایەوە بە فەتواو فەرمانی گەلێ لە پیاوانی ئاینی بە مەلاو شێخانی تەریقەتەوەو مەسەلەکە بە "جیهاد" لێکدەدرایەوە دژ بە کافرانی غەیرە موسڵمان ودامودەزگای دەوڵەتیش، بێجگە لە هاندانی ئەو مەلا و شێخانە، رەشەخەڵکەشیجۆشدەدا بۆ تاڵان کردن وکوشتنی ئەو خەڵکە بێتاوانە، کە ئەگەر خەتاو لایەنگیرییەك بووبێت بۆ ئەو دەوڵەتانەی لەگەڵ عوسمانیدا لە شەڕدا بوون، ئەوە بەهۆی هاندان وکورتبینی حیزب و رێکخراوە شۆڕشگێڕە ئەرمەنیەکانەوە بوو، کە بەرانبەر بە گرووپەکەی "تورکە لاوەکان" و ئەو ئەقڵییەتی تورکچێتی وتاوانکردنەی هەیانبوو هێشتا کاتی نەهاتبوو با مەسەلەی ئەرمەنیش رەوا بووبێت.

له سەرێكی تریشەوە سوارەی حەمیدی كوردو ئەقڵی خێڵەكیی ودواكەوتوویی كورد، یان بەشێك لە كورد هەڵێكی وای ڕەخساند كە ببنە داردەستی عوسمانیو ئەرمەن بەو دەردە ببرێن كە بران وتێكڕا نزیكەی ملیۆن ونیوێك دوورخرانەوەو لەناوبران وزۆر بە نامرۆڤانە ژنیان ئەتك كراو منداڵیان سەربڕاو لە پیادەڕێی دوورودرێژدا زۆرێكیان بە نەخۆشی و لەبرسانا مردن وهەرچی دەرەو شێوی قووڵ هەیە پڕ بوو لە ئێسك وپرووسكیان، یان لە شارو نیشتەجێكانی سەر دەریای ڕەش پۆل پۆل بە كەشتی و بەلەم دەبران وهەڵدەدرانە نێو دەریا، یان لە چیاو هەڵەتە بەرزەكانەوە هەڵدەدرانە خوارەوەو پارچە پارچە دەبوون، یان لە گەوڕی ئاژەڵو ئەشكەوت ودێرو كەنیسەكانیاندا ئاگردەدران و بە دووكەڵ دەیانخنكاندن یان دەیانسووتاندن.

هەر بۆ نموونە "لە شاری بەدلیس لە كۆی 18 هەزار ئەرمەنی تەنها 300 ـ 400 ژن ومنداڵ مایەوەو لە شاری ئەرزڕوم لە بیست وپێنج هەزار تەنها 200 كەس رزگاریان بوو، لە شاری مووش دیسان لە كۆی 25 هەزار ئەرمەن وهەزارانی تر كە لە دێهاتی دەوروبەریدا نیشتەجێ بوون لە دوای قەسابخانەكە یەك كەسیان لە ژیاندا نەمان" .

هەروەها لە شاری وان كاتێ كە ساڵی 1915دا سوپای ڕووس داگیری كرد نەیتوانی بچێتە ناو شارەوە لەبەر بۆگەنی تەرمی ئەو هەزاران ئەرمەنەی قەتڵوعامیان كردبوون.ئاماژەیەك بە ژمارەی ئەو ئەرمەنانەی تووشی ئەو كارەساتە هاتن پرۆفیسۆر نەرسیسیان، پاش لێكۆڵینەوەلە سەدان بەڵگەنامەی مێژوویی گرنگ، باس لەم ژمارانە دەكات: (كوشتاری سەردەمی سوڵتان عبدالحمید 300 هەزار، كوشتاری ئیتیحادییەكان یان توركە لاوەكان یەك ملیۆن ونیو، هەڵاتووان بۆ قەوقازو وڵاتە عەرەبەكان 800 هەزار)، بەڵام هەندێك سەرچاوەی كوژراوانی ئەرمەن بە 600 هەزار لە قەڵەم دەداو توركیاش ئیدیعای ئەوە دەكات كە ژمارەكە لە 300 هەزار زیاتر نیە.

لێرەدا نموونەی بەڵگەیەكی حاشا هەڵنەگر دێنینەوە كەوا تەڵعەت پاشا برووسكەیەك دەنێرێت بۆ كۆمیتەی ڕاگواستنەكان لە حەڵەب، كە لە 1915/9/16دا نێرراوە: "پێشتر پەیوەندییان پێوەكراوە سەبارەت بەوەی كە حكومەت، بە فەرمانی جەمعیەت (كە مەبەست لێی كۆمیتەی توركە لاوەكانە)، بڕیاریداوە هەموو ئەو خەڵكەی، كە پێشتر ئاماژەی پێكراوە، لە ناو توركیادا لەناوببرێن. ئەوەشی كە لە دژی ئەم فەرمان وبڕیارە بوەستێتەوە لە پۆستەكەی دەردەكرێت. پێویستە ئەو خەڵكانە (واتە ئەرمەنەكان ـ نووسەر) لەناوببرێن، ئەگەر لە ڕێگەی گرتنەبەری ڕێوشوێنێكی كارەساتاویشەوە بێت. پێویستە بە هیچ شێوەیەك گوێ نەدرێت بە مەسەلەی تەمەن و ڕەگەزو ئازاری ویژدان" ئـــیـــمـــزا:

وەزیری ناوخۆ، تەڵعەت

- **هۆكارە سەرەكییەكانی جینۆسایدی ئەرمەن لە توركیای عوسمانیدا**

1ـ حکومەتی عوسمانی وجەنگەکانی وپێکهاتەی دەوڵەت:

ئیمپراتۆریاکانی مێژووله سەر بنەمای فراوانخوازی وداگیرکردنی خاکی گەلان و وڵاتانی تر بەند بوو. مەزهەبی سوننەی ئاینی ئیسلامی کردبووە دروشمی حوکم وخۆی وا دەناساند کە درێژکراوەی حوکمی ئیسلامیی سەردەمی دەوڵەتانی ئەمەوی وعەباسییەو هەر بەناوی ئیسلامەوە قەڵەمڕەوی حوکمی رۆژهەڵاتی ئەوروپاو باشووری رووسیاو باکووری ئەفریقاو نیمچەدوورگەی عەرەب تا یەمەنی گرتبووەوەو لە ناوەرۆکیشدا ئایدیایەکی پان تورکیزم ودرێژکراوەی میرنشین ودەوڵەتە نەژاد تورکەکانی پێش خۆی بوو، بە تایبەتی دەوڵەتی سەلجووقی. سیستەمی سیاسی ـ ئابووریی دەوڵەتەکە فیوداڵی بوو، کە لە هەر ویلایەت ودەڤەرێکی ئەم ئیمپراتۆریەتە پان وبەرینە کۆمەڵێك سەرۆك خێڵ وخاوەن زەویی کشتوکاڵی باج وخەراجێکی زۆریان کۆکردەوە لە شوانکارەوجووتیاری زەوییەند لە دێهاتداو پیشەگەر ودوکاندار لە شارو شارۆچکەکاندا، بەجۆرێك کە بەردەوام خەڵکی هەژاری ئەم دەوڵەتە رەنجیان دەداو ئەوانیش زۆربەی بەری ئەم رەنجەیان دەبرد وبە هەماهەنگی لەگەڵ چینێکی باڵاو مامناوەندی خاوەن دەسەڵات لە کارمەندانی حکومەت، کە زۆربەی زۆریان گەندەڵو بەرتیلخۆر بوون، باجەکانیان دابەش دەکردو ئەوی کە دەمایەوە دەگەیشتە سوڵتان وبابی عالی وبەشێکی زۆری لە سەر ڕابواردن وخۆشگوزەرانیی سوڵتان ودارو دەستەکەی سەرف دەکراو باقیاتی بۆ راییکردن وئیدارەدانی لەشکرو سوپایەکی قەبە بوو، کە سوڵتان بەکاریدەهێنا بۆ سەرکوتکردنی هەر ناڕەزایی وبزووتنەوەیەکی نەیاری لەناوخۆدا لەلایەك وبەڕێوەبردنی جەنگ وشەڕو شۆڕی بەردەوام مێژووی ئەم دەوڵەتە جەنگی ماڵ وێرانکەر بووە بە تایبەتی لەگەڵ رووسیای قەیسەری ودەوڵەتی ئێرانی سەفەوی وقاجاریدا، کەوا لەگەڵ ئەمیاندا، واتە ئێران، بەرگێکی مەزهەبیی پۆشیبوو، کە عوسمانی سوننەو ئێران شیعەو ململانێیەکی سەخت باڵی کێشابوو بەسەر شەڕو داگیرکاریی هەردوولادا بۆ خاك وقەڵەمڕەوی یەکتر. لە نێوانی شەڕو شۆڕی ئەم دوو زلهێزەی زەمانی خۆیدا کوردو خاکەکەی زیانمەندی یەکەم بوو، چ لە ڕووی دابەشکردنی خاك و وڵاتیەوەو چ لە ڕووی زوڵم وستەمی بێئامانەوە کە خەڵکەکە لە هەردوو بەرەی داگیرکەرەوە بەریدەکەوتن.

لە سەرێکی تریشەوە مێژووی ئیمپراتۆریای عوسمانی بەردەوام جەنگ وناکۆکی بووە لەگەڵ رووسیای قەیسەریداو قەڵەمڕەوی عوسمانی رۆیشتووە تا پشت وڵاتانی قەوقازو لەم قوڵەشەوە بەشێك لە کوردو ئەرمەن وچەرکەس لازو چیچان ومیللەتانی تری قەوقاز بەردەوام بوون بە سووتەمەنی جەنگەکان وکاتێ عوسمانی داگیری کردووە میللەت و کەمینە ئەتنیکییە ناموسڵمانەکانی چەشنی ئەرمەن وکوردی ئێزیدی بەر زەبرو زەنگی چەوساندنەوەو کوشتن کەوتن وهەر کاتێکیش رووسیا داگیری کردووە خەڵکە موسڵمانەکانی چەشنی چەرکەس وچیچان وئەوانی تر بەر چەسانەوەو ڕاگواستن کەوتوون.

ئەرمەنیش کە جێی ئەم باسەمانە، وڵاتەکەیان واتە ئەرمینیا چەشنی کوردستان دابەش بووبوو بەسەر هەردوو دەوڵەتی عوسمانی وئێراندا، پاشان لە ئەنجامی شەڕوشۆڕی نێوان ئێران وورووسیاو شکستی ئێران لە جەنگدا بەشەکەی ئەرمینیای بندەستی ئێران بەر رووسیا کەوت. ئەرمەن، وەك پێشتر باسم کرد،

مێژوویەکی زۆر کۆنیان لە ناوچەکەدا هەیەو سەردەمانێك فەڵەمڕەوی حوکمی دەوڵەتەکەیان، لە پێش زاین وسەرەتای پەیدابوونی مەسیحییەتدا، تەواوی وڵاتی ئەنەدۆڵو کوردستانی باکووری گرتبووەوەو خاکی نێوان دەریای قەزوێن دەریای سپی ناوەڕاستی لە بندەستدا بووە، پاشان کەوتووەتە بندەستی دەوڵەتی میدیاو پاشانیش دەوڵەتی عەرەبیی ـ ئیسلامی تا دەگاتە دەوڵەتە تورك نەژادەکانی ئاق قۆینلۆو قەرەقۆینلۆو سەلجووقی ودواجاریش دەوڵەتی عوسمانی. مامەڵەی عوسمانییەکان لەگەڵ کەمینە ناموسڵمانەکانی قەڵەمڕەوی ئیمپراتورەکەیاندا مامەڵەی ئیسلامیی سیستەمی "ئەهلی زیممە" بوو، واتە ئەوانە دەبوو باج یان جزیەیەکی تایبەت بدەن، کە فرەجار پێیدەوترا باجی کوفر.

ئەرمەن، کە لە ساڵانی سێسەدی زایینییەوە دەوڵەتەکەیان ئاینی مەسیحییەتی بە رەسمی کردبووە ئاینی دەوڵەت، کۆنترین میللەتانی ئاین مەسیحیی ناوچەکە بوون وبەپێی ئەو سیاسەتی جیاکاریی ئاینییە بەر زوڵم وستەمێکی زۆری کاربەدەستانی عوسمانی دەکەوتن، هەرچەندە دانیشتوانی شارنشینیان بەزۆری پیشەگەری دەستڕەنگین و خاوەنداریی دامودەزگایی دارایی نێودەوڵەت ﻳﻲ عوسمانی بەزۆری بە دەستی ئەوانەوە بوو وئەمەش بووبووە مایەی ئەوەی کە خەڵکە رەشوڕووتەکەی رەعییەتی دەوڵەت هەست بە جۆرە دژایەتییەك بکەن بەرانبەریان. بەڵام لە سەرێکی ترەوە جووتیارە گوندنشینەکانی ئەرمەن گیرۆدەی سیستەمە سیاسیـ ئابوورییە فیودالەکەی دەوڵەت بین، وەك سەرجەمی جووتیارو زەحمەتێکیش ی گیرخواردوو بە دەست ئاغاو دەرەبەگ وکاربەدەستە گەندەڵو بەرتیلخۆرەکانی دەوڵەتەوە، بێجگە لەمە گرفتاری سیستەمی ئەهلی زیممەو جیاکاریی ئاینی دەبوونەوە.

لە ئەنجامی ستەمی دەوڵەت وکاریگەریی مژدەدەرە ئەورووپی وئەمریکییەکان لەناو کۆمەڵگەی ئەرمەنیدا، کە خۆی لە چالاکی فریاگوزاری وئاینی وکردنەوەی قوتابخانەی تایبەت بۆ ئەرمەنەکان ودەسگرۆیی کردنیان بۆ تەواوکردنی خوێندن لە زانکۆکانی ناوخۆو دەرەوەی دەوڵەتی عوسمانیدا، کە بوو بەهۆی پەیدابوون ودەرکەوتنی توێژێکی بەرچاو خوێندەواری ئەرمەن وخاوەن بڕوانامەو پاشانیش بەو حوکمە بەدەستهێنانی وەزیفەی حکومەت و لە سەرێکی تریشەوە دەستێوەردانی دەوڵەتە زلهێزەکانی ئەو سەردەمە لە کاروباری جۆراوجۆری دەوڵەتی عوسمانیدا، لە سەدەی هەژدەو نۆزدەدا بەو ئاڕاستەیەی مافی سەربەخۆیی بەدەستبێنن ودەوڵەتی ئەرمەنستانی گەورە لە ڕۆژ هەڵاتی ئەنەدۆڵاو باکووری کوردستاندا دروست بکەن وشکۆی مێژووی دێرینیان بگێڕنەوەو داواکاریشیان زیاتر لەو شەش ویلایەتەی ڕۆژ هەڵاتی ئەنەدۆڵا بوو، دیاربەکر، وان، سیواس، بەدلیس، ئەرزڕوم، خەرپووت، کە لەپاڵا دانیشتووە ئەرمەنەکەیدا بەڵام زۆربەی دانیشتوانی کوردبوون، بەتایبەتی لە دێهاتدا، کە زۆربەیان جووتیارو شوانکارەی کۆچەربوون.

دەوڵەتی عوسمانی لە ساڵی 1839 جاڕی سیاسەتی ڕیفۆرمخوازی دا، کە پێیدەوترا تەنزیمات وبە پێی ئەو سیاسەتە، کە لە ئەنجامی فشارو دەستێوەردانی وڵاتانی ئەورووپاوەو بە تایبەتی دەوڵەتە زلهێزەکانی بەریتانیاو فەرەنساو ئەڵمانیاو ئیتاڵیاوە هاتە ئاراوەو ئەمەش مەسەلەی ئەرمەن وداواکارییەکانی زیاتر بردەپێشەوە، هەرچەندە ئەم سیاسەتە بە کەمی جێبەجێکراو لە سەردەمی سوڵتان عبدالحمیددا بە تەواوی پشتی تێکرا.

بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی ئەرمەن زیاتر بەوە شێلگیربوون لە سەرەتای سەدەی نۆزدەوە تا ناوەڕاستی زۆربەی وڵاتانی بەلکان، بە تایبەتی بولگاریاو یۆنان لەژێر دەستی دەوڵەتی عوسمانی رزگاریان بوو، بە پاڵپشتی وکاریگەریی دەوڵەتانی ئەوروپاو بە تایبەتی رووسیا، کە تەنها لە سەدەی نۆزدەدا چوار جەنگی گەورە لە نێوان ئەم ودەوڵەتی عوسمانیدا بەرپابوو. لە جەنگی 1826 ـ 1829 سوپای عوسمانی شکستی هێنا لە بەرانبەر رووسیاداو گەلێ ناوچەی ئەرمەننشینی لە دەستداو کەوتە سەر رووسیا. لە جەنگی 1876- 1878یشدا رووسیا زۆربەی ویلایەتەکانی ڕۆژهەڵاتی عوسمانی داگیرکرد، لەوانەی کە ئەرمەن وکورد تێیاندا نیشتەجێبوون ولە ئەستەموولی پایتەختی دەوڵەتی عوسمانینزیکبووەوە. رووسیا لە پەیماننامەی سان ستێفلنۆی 1878 مەرجی خۆی بە سەر دەوڵەتی عوسمانیدا سەپاند کە بە چاودێریی رووسیاو دەوڵەتانی تر دەبێت حکومەتی عوسمانی ڕیفۆرمەکان جێبەجێ بکات ومافی سەربەخۆیی ئەرمەنیش لە شەش ویلایەتەکەدا، کە لە دیدی ئەرمەن ورۆژئاواوە بە ئەرمینیای رۆژئاوا ناودەبرا جێبەجێبکات، بێ هیچ حیساب کردنێك بۆ مافی کورد کە لەو ویلایەتانەدا زۆرینە بوون. پاشان دەوڵەتە زلهێزەکانی تربەم هەژموونەی رووسیا بەسەر دەوڵەتی عوسمانیدا ڕازی نەبوون ولە هەمان ساڵدا، واتە 1878 رێککەوتننامەی بەرلین هاتە ئاراوە بە بەشداری دەوڵەتە زلهێزەکانی ئەوروپاو هەندێك دەستی رووسیا کورتکرایەوەو بەریتانیا بوو بە وەسیی جێبەجێکردنی ڕیفۆرم وچاکسازی سەبارەت بە ئەرمەنەکان. لێرەوە مەسەلەی ئەرمەن زیاتر چووە پێشەوەو لە جوغزی کاروباری ناوخۆی حکومەتی عوسمانی چووە دەرەوەو رەهەندێکی نێودەوڵەتیی زیاتری وەرگرت. ئەمانیش تا دەهات زیاتر پشتیان بە گفت وبەڵێنی ئەو دەوڵەتانە دەبەست وبە حوکمی ئەوەی ئەوان دەوڵەتی مەسیحیی ئاین وئەمانیش کۆنترین میللەتی مەسیحین لە رۆژهەڵاتداو تاڕادەیەکی زۆریش پەترپارکییەتی ئەرمەن لە ئەستەموول و رابەرە ئاینیەکانی تری ئەرمەن رۆڵێکی باشیان بینی لەم رووەوە.

لە دوای ڕێککەوتننامەی بەرلین ولەمیانەی هەوڵ وکۆششی ئەرمە نە کاندا بۆ دروستکردنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی ئەرمەن لە ئەرمینیای بندەستی رووسیاوە، زەمینەیەك ڕەخسا بۆ ئەرمەنەکان کەوا بەهەر نرخێك بووە حکومەتی سوڵتان عبدالحمید ناچار بکەن سیاسەتی "تەنزیمات" جێبەجێ بکات ولە دەرەوەی دەوڵەتی عوسمانی لۆبییەکی بەرچاوی فشاریان دروستکردو لە ناوخۆشدا کاریگەرییەکی تەواویان لە سەر سەفارەتەکانی وڵاتانی ئەوروپاو لەم قۆناغەشدا ئەمەریکا هەبوو لە پایتەختی حکومەتی عوسمانیداو هەروەها زۆربەی کونسوڵی ئەو وڵاتانەش کە لە تەواوی شارە گەورەکانی تورکیای عوسمانیدا رۆڵێکی بەرچاویان دەگێڕا لە دەستێوەردانی کاروباری ناوخۆی دەوڵەتی عوسمانیداو لەم دەمەدا حکومەتی سوڵتان عبدالحمید کە زیاتر ناوی بە "پیاوە نەخۆشەکە" ڕۆیشتبوو، گەلێ جار ملکەچی فەرمان و دەستێوەردانی ئەم دەوڵەتان دەبوو، بەڵام لە مەسەلەی ئەرمەندا بەردەوام خۆی دەدزییەوەو سیاسەتێکی فریودانی پەیڕەوی دەکرد.

شایانی وتنە لە هەموو جەنگەکانی رووسیا ـ عوسمانی سەدەی نۆزدەدا بەردەوام ئەرمەنەکان پشتگیریی رووسیایان دەکردو میلیشاکانیان پێش سوپای رووس دەکەوتن دژ بە سوپای عوسمانی. ئەم بارە وای لە حکومەتی سوڵتان کرد بە چاوی بێگانە پەرست ودوژمنەوە بڕوانێتە ئەرمەن وبەردەوام لەهەل ودەرفەت بگەڕێت بۆدۆزینەوەی چارەسەرێك کەوایان لێبکات شکست بێنن،ئەنجام لەجیاتی ئەوەی بەردەوام بێت

لەسیاسەتی چاکسازیی"تەنزیمات" داو مافی میللەت وکەمینە ئاینی وئەتنێکانی ناو ئیمپراتۆرێتی عوسمانی دابین بکات، بەپێچەوانەوە رەفتاریان کردو تادەهات ستەم و سەرکوتکردنی دامودەزگای داپڵۆسێنەری عوسمانی لە سەر ئەو میللەتانە زیادی دەکرد وئەنجام چارەسەرەکە بە لەناوبردنی ئەرمەن شکایەوەو بەو پاساوەی بوون بە پێش قەرەوڵی لەشکری رووس وخۆپیشاندان دەکەن وئاژاوەدەگێرن و دەبێ خاکی دەوڵەتی عوسمانییان "لێپاکبکرێتەوە"، پاش ئەوەی لە سەروەختێکی مێژووی عوسمانیدا کۆڵەکەی ئابووریی بنیاتنان و وەگەڕخستنی چەرخی پێشخستنی ئەم دەوڵەتەبوون وبە "میللەتی سادیقە" ناویان دەرکردبوو.

لەم سۆنگەیەوە حکومەتی سوڵتان عبدالحمید، سیاسەتێکی نەگریسی لەئاست میللەتانی ژێردەستی دەکرد و بەگژیەکتریدا دەدان و وای لەقەڵەم دەدا کەوا ئەرمەن بەدەستی کوردەکان لەناودەبرێن وهەرواش لەدەوڵەتە زلهێزەکانی ئەو دەمەی دەگەیاند ولەهەمان کاتیشدا "سوارەی حەمیدیی " لەعەشایەری کورد پێکدەهێنا بۆلێدانی ئەرمەن وهانی جەردەو پیاوکوژی دەدا لەدژیان ولە سەرێکی تریشەوە ئەرمەنی دەکرد بەگژ کورددا وهانی دەدان پترپەل ڕابکێشن بەو ئاراستەیەی دەوڵەتەکەیان خاکی کوردان هەموو بگرێتەوە وبە دیوێکی تریشدا لەژێر پەردەی"جیهادی پیرۆز" ولەناوبردنی کافران بیری توندڕەویی ئاینی ئیسلامی جۆش دەداو مەلای کوردی هەڵدەخەڵەتاندو دەمی چەوردەکردنبۆ هاندانی کوشتاری ئەرمەن وتاڵان کردنی ماڵ وسامانیان وداگیرکردنی موڵك وزەوی وزاریان لەلایەن سەرۆك خێڵ وئاغاکانەوە.

2ـ رۆڵــی حـیـزب و ڕێـکـخـراوەکـانـی بـزووتـنـەوەی رزگـاریـخـوازی ئـەرمـەن:

وەکپێشتر ئاماژەمان پێدا، بە حوکمی گەلێ هۆکاری ناوخۆیی ونێودەوڵەتی بزووتنەوەی نەتەوایەتیی ئەرمەن پێش کورد پەیدابوو وگەشەی کرد، هەرچەندە هەردوو میللەت لەژێر دەستی دەوڵەتی عوسمانیدا بوون وگرفتاری دەستی یەك سیستەمی سیاسی ئابووریی بوون وهەردوولاش لە ناوچەی جوگرافیی دراوسێ‌و لە هەمان کاتدا تێکەڵ بەیەکیش دەژیان وخاکی هەردوولا لە نێوان عوسمانی وئێرانیدا دابەش کرابوو وپاشتریش خاکی ئەرمینیای بندەستی ئێران لە دوای جەنگی ئێران ورووسیا لە ساڵی 1828دا بەر رووسیا کەوت، بەڵام هۆشیاریی نەتەوایەتیی لەنێو ئەرمەندا زیاتر گەشەی کرد، لەبەرئەوەی یەکەم بەشەکەی ئەرمەن لە رووسیادا، وەك دکتور کەمال مەزهەر دەڵێ زووتر تێکەڵی گەشەکردنی ئابووری وکۆمەڵایەتی سیستەمی سەرمایەداری بووولە دیوی عوسمانیشەوە ئەرمەنەکان زیاتر هەلیان بۆ ڕەخسا توێژی خوێندەوارو رۆشنبیریان تێدا دەربکەوێت بە حوکمی کاریگەریی دەوڵەتە ئەوروپاییەکان کە لە ناوەڕاست وکۆتایی سەدەی هەژدەوە دەستیان کێشایە نێو کاروباری سیاسی وئابووریی دەوڵەتی عوسمانی بۆ بەرژەوەندییەکانی خۆیان ولەمەدا ئەرمەن سوودمەند بوو وەك میللەتێکی کریستیانی هەوا خوای رووسیاو وڵاتانی ئەوروپاو دووەم چالاکیی بەرفراوانی مژدەدەرە مەسیحییەکان لەنێو ئەرمەنەکانی شارنشین ودێهاتنشینی دەوڵەتی عوسمانیداو بە تایبەتی لە بەشی ڕۆژهەڵاتی ئەن ادۆڵدا کە بە ئەرمینیای رۆژئاوا ناویان دەبرد، بە توانایەکی ئابووریو رۆشنبیری و ئاینیی گەورەوە، کە لە دوادوایی سەدەی نۆزدەدا 675 قوتابخانەی تایبەت بە ئەرمەن هەبووەو لە هەمان کاتیشدا دامەزراوەی ئاینی ئەرمەن و بە تایبەتی پەترپارکیەتی ئەرمەن لە پایتەختی عوسمانیدا هێزێکی مادی ومەعنەویی گەورەی هەبووەو تەنانەت سوڵتان و دامودەزگای دەوڵەتیش حیسابی زۆریان بۆ کردووەو دەستەبژێری سیاسیـ ئابوریی‌ـ ئاینیـ

کۆمەڵایەتیـ رۆشنبیریی ئەرمەنەکان لە ئەستەمووڵی پایتەختی عوسمانیدا پێگەو کاریگەرییەکی بەرچاویان هەبووەو بەنکەکان ودامەزراوە داراییەکان زۆربەیان بە دەست ئەرمەنەوە بوون وبە حوکمی خوێندەواری زۆریان وخاوەن بڕوانامەیان زۆرێك لە وەزیفەکانی دەوڵەتیان بە دەستەوە بووە، بە ڕادەیەك کە وتراوەو باوبووە لە کۆمەڵگەی ئەو دەمی عوسمانیدا کەوا قەڵەم بۆ ئەرمەن وشمشێر بۆ ئەلبانیەکان.

ساڵی 1885 تاقمێك دەستەبژێری خوێندەواری ئەرمەن حیزبێکی نەتەوەییان دروستکرد لە شاری وان، بە ناوی "ئەرمەنەکان"، بەڵام ئەم حیزبە زۆر کاریگەریی نەبوو لەناو ئەرمەنەکاندا. ساڵی 1887 کۆمەڵێك لاوی رۆشنبیری ئەرمەن لە جنێڤ حیزبێکی سۆشیالـ دیموکرات ناوەرۆك نەتەوەییان دامەزراند بەناوی "هونچاك" کە دروشمی خەباتی چەکداریی ئەرمەنی هەڵکردو ئیدیعای مارکسیەتی دەکردو لە پایتەخت و شارەکانی تردا رابەرایەتی و رێکخەری خۆپیشاندانی ئەرمەنەکان بوو بۆ جێبەجێ کردنی بەرنامەی چاکسازیی "تەنزیماتی" دەوڵەتی عوسمانی، کە لە ساڵی 1839دا جاڕی لێدراو بە پێی ئەو بەرنامەیە حوکمی ئۆتۆنۆمیی دەدرا بە ئەرمەن لە ئەرمینیای رۆژئاوادا. ئەم حیزبە رۆژنامەیەکی دەردەکرد بەناوی "هونچاك"ەوە بە واتای زەنگ و کاریگەریی لە نێو ئەرمەندا تا نزیکەی کۆتایی سەدەی خایاندو پاشان بەهۆی ئینشیقاقی ناوخۆیانەوە زۆر لاواز بوو وکاریگەرییەکی ئەوتۆی نەما. بەهێزترین حیزبی نەتەوەیی ئەرمەن ساڵی 1890 دیسان لە جنێڤ دروستبوو بە ناوی "داشناك سوتیۆن "، کە بە کورتییەکەی بە داشناك یان تاشناك ناوی دەرکرد و رۆژنامەیەکی دەرکرد بە ناوی "تروشاك" واتە ئاڵاو ئەمیش بەرنامەی خەباتی چەکداریی ئەرمەنی جاڕداو حیزبێکی نەتەوە پەرستی توندڕەو بوو وڕابەرایەتیی بزووتنەوەیی نەتەوایەتیی و رزگاریخوازی ئەرمەنی لە ئەستۆ گرت هەر لە خۆپیشاندانی شارەکان و رابەرایەتیی راپەڕینی چەکداری کە بە "فیدایی" ناویان دەرکردبوو. ئەڵبەتە راپەڕین و جموجووڵی ئەرمەنەکان لە ساڵی 1894 - 1896 لە ناوچەکانی ز ە یتوون وساسۆن وشاری ئەستەمووڵو شوێنەکانی تریش لە سەردەمی سوڵتان عبدالحمیدی دووەمدا بە رابەرایەتیی سەرەکیی ئەم حیزبە بوو وبە هەماهەنگی لەگەڵ حیزبی هونچاکدا، کە قەتڵوعامی ئەرمەنەکانی لێکەوتەوە.

گومانی تێدا نیە کە بە دەستهێنانی مافی زەوتکراوی ئەرمەن وتەواوی گەلان وکەمینە نەتەوەیی و ئاینی مەزهەبیەکانی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی مافێکی تەواو ڕەوا بوو ولە سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەوە زۆرینەی گەلە مەسیحیەکانی بندەستی عوسمانی لە ناوچەکانی بەڵکانی ئەوروپای رۆژهەلاتدا شۆڕش و راپەڕینییان بەرپا کرد و یەك لە دوای یەك رزگاریان بوو. دەوڵەتی عوسمانی بە بەراورد لەگەڵ رووسیاو وڵاتانی ئەوروپای دراوسێی زۆر دواکەوتوو بوو و هێشتا بە لۆجیکی فیودالیزمی دواکەوتووی سەدەکانی ناوەڕاست کاروباری دەوڵەتی بەڕێوە دەبرد ورەعییەتەکەی لە خراپترین باری گوزەراندا دەژیاو لەژێر باری گرانی باجی جۆراوجۆردا دەینالآند ومەسەلەکە سەبارەت بە میللەتانی غەیرە تورك زۆر خراپتر بوو و بە تەواوی گرفتار بووبوون بەدەست کاربەدەستانی گەندەڵی ودواکەوتووە. لەبەرئەوە کوردو ئەرمەن ویۆنانی وچەرکەس و تاد.. لە هەوڵدا بوون بۆ دەرباز بوون لە ژێردەستەیی وستەم، بەڵام دەوڵەتی عوسمانی لەجیاتی ئەوەی خۆی نوێ بکاتەوە لە ئیدارەدان وسیستەمی حکومەتدا کەچی تا دەهات زەبرو زەنگی زیادی دەکرد. بۆ نموونە لە سەرەتای سەدەی نۆزدەوە کەوتە شەڕکردن لەگەڵ میرنشینە کوردەکاندا، کە چەندین سەدە بوو نیمچە سەربەخۆییەکیان هەبوو بەڵام دەوڵەت لێنەگەڕاو لەجیاتی

کاراکردنی بەرنامەی چاکسازیی "تەنزیمات" ی ساڵی 1839 هەموو ئەم میرنشینانەی لەناوبردو ئاستی زوڵم وستەمی گەیاندبووە دۆخێك لەتوانابە دەربێت.

ئەڵبەتە مامەڵەکردنی لەگەڵ ئەرمەن وگەلانی تری غەیرە تورك و غەیرە موسڵمان خراپتر بوو. لەو سەردەمەشدا کەوا کاریگەریی ناسیۆنالیستی و هەندێ لایەنی ئیجابی سەرمایەداریی ئەوروپا سەبارەت بە دیموکراسی ومافی مرۆڤ بەرە بەرە دەگەیشتە لای گەلانی غەیرە تورك وغەیرە موسڵمانی ناو ئەم دەوڵەتە دواکەوتووەو خۆیان ئامادە دەکرد کەوا بەشێك لە مافی زەوتکراویان بۆ بگەڕێتەوەو لەم پێناوەدا نارەزاییەکان دەردەبڕی و راپەرینیان سازدەکرد بەڵام لە ئاست دەسەڵاتی ملهوڕی عوسمانیدا بێجگە لە کوشتوبڕو دەربەدەری وماڵوێرانی هیچ مافێکی تر بە دەست نەدەهات. لەم بارودۆخە ناهەموارو پڕ لە ستەمەی دەوڵەتی عوسمانیداو بە تایبەتی لە سەردەمی سوڵتان عبدالحمیدی دووەمدا، کە بە سوڵتانی سوور یان سوڵتانی خوێنڕێژ ناوی دەرکردبوو، حیزب و رێکخراوە سیاسیەکانی گەلی ئەرمەن ئاستی تێکۆشانی خۆیان هەڵکشاند بۆ ڕاپەڕین وبزووتنەوەی چەکداری بە ئامانجی ئەوەی لەم رێگەیەوە مافی خوراوی گەلی ئەرمەن بە دەستبێنن بەشێوەیەکی بەرچاو حیزبی داشناك رۆڵی پەرگرانەی دەبینی ولەجیاتی کاربەدەستانی عوسمانی زیاتر کورد، یان فیوداڵی کورد یان بە هۆکاری ستەمکردن لە ئەرمەن دەزانی بە حوکمی وەرگرتنی باج وسەرانەی زۆر لە جووتیارە ئەرمەنەکان، ئەگەرچی ئەمە سیاسەتی حوکم بوو لە دەوڵەتی عوسمانیداو لەئەنجامی لایەنگری ئەرمەن بۆ رووسیالە جەنگەکانی عوسمانی ورووسیاداو دەستێوەردانی وڵاتانی ئەوروپا بۆ کاروباری عوسمانی وپشتگیریی بەهێزیان بۆ ئەرمەنەکان لە ڕێگەی سەفیرو کونسوڵو مژدەدەرە مەسیحییەکان وداموەزگاکانی تریانەوە، کە بووبووە هۆی ئەوەی سوڵتان عبدالحمید وکاربەدەستانی باڵای عوسمانی ڕقیان لێهەڵگرن وبەدوای هەل ودەرفەتی لەباردا بگەڕێن بۆ لە ناوبردنیان، لە جیاتی ئەوەی چارەسەری کێشەکە بکەن بەلابردن یان کەمکردنەوەی زوڵم وستەم لە سەریان.

لەلایەن ئەرمەنەکانیشیانەوە باڵی توندڕەوی بزووتنەوە نەتەوەییەکەیان کورتبینی لە دیدو بەرنامەیدا هەبوو کە لە ئاست حوکمێکی ملهوڕی وەك عوسمانیداو بێئەوەی دەرفەتی بابەتی گونجاو بێت خەڵکە ستەمدیدەکەی خۆی بە گورگان خواردوو داوکردنیە خۆراکی ڕق وتۆڵەی ئەم سوڵتانە خوێنمژەو داموەزگا ستەمکارەکەی وئەم مەسەلەیە درێژەی کێشا تا سەردەمی حوکمی تورکە لاوەکان "ئیتیحادو تەرەقی" کە لە ژێر پەردەی جەنگی جیهادی یەکەمدا 1914- 1918 بە بەرنامەیەکی چڕی ڕاگواستن وکوشتن قڕیان خستە زیاد لە ملیۆنێك خەڵکی ئەرمەن وپاشتریش لە سەردەمی حوکمی کەمالییەکاندا درێژەی پێدرا تا ساڵی 1923.

ئێمە نامانەوێ ئەم تاوانە کەموێنەیەی کوشتن وسووتاندن وخنکاندن وبرسی وتینووکردن وتاڵان کردن و ڕاگواستنی خەڵکی سڤیلی ئەرمەن بخەینە ئەستۆی لایەنی قوربانی، کە زۆربەی زۆری ئەوانەی فەوتان بێگوناە بوون، بەڵام نەخوێندنەوەی واقیعی ئەو سەردەمە لەلایەن باڵە نەتەوەپەرستە توندڕەوەکەی ئەرمەنەوە، بە تایبەتی داشناکییەکان بیانووی دا بە دەست عوسمانی وپاشتریش تورکە لاوەکانەوە کە ئەو قەسابخانە بێئامانەیان بۆ سازبکەن.

هەڵەیەکی کوشندەی تری ئەم باڵە توندڕەوە ئەوە بوو کەوا کوردی ودراوسێ و خاوەنی راستەقینەی بەشی زۆری خاکی وڵاتەکەی نەدەخوێندەوە، کە ئەوانیش وەك زۆرینەی دانیشتوانی هەر شەش ویلایەتەکەی دیاربەکرو وان و بەدلیس وخەرپووت وئەرزڕوم وسیواس ومافی ژیان وسەربەخۆییان هەیەو سوور بوو لە سەر ئەوەی کە ئێرە ئەرمینیای رۆژئاوایەو دەبێ دەوڵەتێکی ئەرمەنی سەربەخۆی تێدا دروست بکرێت ولەگەڵ ئەرمینیای رۆژ هەڵاتی بندەستی رووسیادا یەکبگرێت، بەو پێیە رۆژگارێك لەپێش زاییندا لەم شوێنەدا مەملەکەتێکی ئەرمەنی هەبوو و قەڵەمڕەوی حوکمی لە رۆژئاواوە تا سەر رووباری فورات و حەڵەب رۆیشتووەو لە رۆژ هەڵاتیشەوە تا سەر دەریای قەزوێن (خەزەر) درێژبووەتەوە.

سیاسەتی حیزبە ئەرمەنیەکان ئەوە بوو کە بە هیچ شێوەیەك رازی نەدەبوون کورد ببێتە شەریکە بەشیان لەو دەوڵەتە ئەرمەنیەدا کە بەنیازبوون لە "ئەرمینیای رۆژئاوادا " دروستی بکەن،ئەگەرچی زۆرینەی دانیشتوانیشی کورد بوون وئەو خاکەش لەلایەن کوردو دەوڵەتی عوسمانییەوە هەر بە کوردستان دەناسراو بزووتنەوەی رزگاریخوازی کورد و رابەرانی لەو دەمەدا کە هەوڵیان بۆ کوردستانێکی سەربەخۆ دەدا قایل بوون بەوەی بەشی باکووری وڵاتەکەیان، بۆ نموونە فارس و ئەرزروم بدرێتە ئەرمەنستان وببنە دوو دەوڵەتی دراوسێ ودۆست لە ئایندەدا بەڵام ئەوان هەمیشە کاریان بۆ ئەوە دەکرد دەوڵەتی ئەرمەنستانی گەورەی لە سەر دروست بکەن ولە جیاتی ئەوەی پێکەوە لەگەڵ کورد بژین پێیان باشبوو کوردی لێدەرپەڕێنن یان لەناویان ببەن.

ئەوان لە دوای پەیماننامەی بەرلینەوە ساڵی 1878 وپاش ئەوەی دەوڵەتە گەورەکان بوون بە پشتیوانیان ولۆبییەکی گەورەیان لە رووسیاو ئەوروپاو ئەمەریکادا دروست کردبوو بە چاوکردن لەوەی لە بەڵکاندا روویدەداو پاشان لە ئەنجامی جەنگی بەردەوام وگەرمبوونی شەڕو شۆڕ تێیداو دەستێوەردانی وڵاتانی ئەوروپا زۆربەی ناوچەکانی بەڵکان رزگاری بوو، ئەمانیش دەیانویست سیاسەتی پەلاماردان وگەرمکردنی شەڕ لە شەش ویلایەتەکەی عوسمانیدا پەیڕەوی بکەن پاش جاڕدانی خەباتی چەکداریو بەمەش کورد کەوتە سڵکردنەوە لێیان وترسی ئەوەیان لێنیشت سەرتاپا خاکیان، واتە کوردستان بخرێتە سەر دەوڵەتی ئەرمەنستان وجێگەی کوردی تێدا نەبێتەوە، بە تایبەتی لەم سەردەمەدا پروپاگەندەی ئەرمەن لەناوخۆو ئەوروپادا وای لە قەڵەم دەدا، کە کورد دەیانکوژێت وستەمیان لێدەکات وتا دەهات ناکۆکیی نێوانیان قووڵتر دەبووەوە.

ئەڵبەتە سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانیش وبە تایبەتی لە سەردەمی سوڵتان عبدالحمیددا ئەم لایەنەی زیاتر پەرەپێداو لە کاتێکدا کە سیاسەتی دەوڵەت ئەوەبوو کەوا ئەرمەن قڕبکات وبە هەموو شێوەیەك کاری بۆ دەکرد، بەڵام هەموو تاوانەکانی دەدایە پاڵ کوردو پتر ناکۆکیی دەخستە نێوانیان. ئەرمەنەکان کەوایان دانابوو لە پاش پەیماننامەی بەرلین حکومەتی عوسمانی زوو بەرنامەی چاکسازی جێبەجێ بکات وزەمینە ساز بکات بۆ ئەرمەنستانی سەربەخۆو دەوڵەتە گەورەکانیش لەبەر تەماحی خۆیان لە دەوڵەتی عوسمانیدا، کە وردە وردە بەرەو داڕووخان دەچوو، زیاتر پێیان لە سەرئەم مەسەلەیە دادەگرت ولە سەرێکی تریشەوە پاڵپشتی ڕەفتاری نێردە مسیۆنێرەکان وسەفارەت و کونسوڵیەتەکانی رۆژئاواو دەستێوەردانیان لە هەموو کاروبارێکی ئەم دەوڵەتەداو دەست لە پشتدانی بەردەوامیان بۆ ئەرمەنەکان هێندەی تر شێلگیری کردبوون کە دامەزراندنی دەوڵەتەکەیان و رزگاربوونیان لە ستەمی عوسمانی و دامودەزگا رزیوەکانی زۆر نزیك

بووەتەوەو پاش ئەوەی نائومێد بوون لە جێبەجێ کردنی بەرنامەی چاکسازی لەلایەن سوڵتانەوە ویستیان هەر شەش ویلایەتەکە بکەنە گۆمی خوێن وشەڕی پارتیزانییان لێبڕاوانە دەست پێکردو بەهۆی کورتبینی نەتەوە پەرستەکانیانەوە زیاتر کوردیان کردە ئامانج، چ لە پەلاماردانی چەکدارانەو چ لە پڕۆپاگەندەی بەدناوکردنیدا لەلای مسیۆنێرو وڵاتانی ئەوروپا بۆ ئەوەی وەك چۆن لە بەڵکاندا ڕوویدا، رووسیاو وڵاتانی ئەوروپا ناچار بکەن لەڕووی سەربازییەوە دەستوەربداتە وڵاتەکەو لە ئەنجامی گەرمبوونی شەڕو داگیرکاریدا ئەمان "ئەرمینیای رۆژئاوا" ببچڕن ودەوڵەتی ئەرمەنستانی گەورەی تێدا دامەزرێنن. ئەڵبەتە لەم بەینەدا گەلی کورد بە گشتی وسەرۆك خێڵی شوانکارەو کۆچەری کوردو دەرەبەگی کورد کە باج وملکانەیان لە جووتیاری کوردو ئەرمەن وەردەگرت و سەرداری بێ رکابەری وڵات بوون زەرەمەندی یەکەم دەبوون لەلایەك وبزووتنەوەی نەتەوەیی کوردیش، کە خەباتی خۆی جۆش دابوو بۆ سەربەخۆیی کوردستان گەورەترین شکستی دەهێنا،ئەم دۆخە مەترسی ناکۆکییەکی تەواوی دروست کردبوو لای هەردوولاو سیاسەتی دەوڵەتیش قووڵکردنەوەو تیژکردنی ئەم ناکۆکییە بوو.

لە کوودەتای ساڵی 1908ی تورکە لاوەکانی "ئیتیحادو تەرەقی" دا بزووتنەوە نەتەوەییەکەی ئەرمەن بوو بە هاوپەیمانی تورك وبە تەواوی پشتی کردە کوردو هەر هەوڵێك بۆ نزیکبوونەوەو هاوکاری لەگەڵ بزووتنەوەی نەتەوەیی کورددا کە لە چەند لایەن و رابەرێکی کوردەوە هەوڵی بۆ دەدراو لە ئەنجامی رەفتاری نەتەوەپەرستیی داخراوی ئەرمەنەکان و بەتایبەتی سەرانی حیزبی داشناکی باڵادەست لە بزووتنەوەی رزگاریخوازی ئەرمەندا بە ئاکام نەدەگەیشت.

شیاوی وتنە لەم ڕووەوە گەلێ لە ڕابەرانی کورد هەوڵیاندا وەك شێخ عوبەیدوڵای نەهری ومەلا سەلیمی بەتلیسی وحوسێن بەدرخان وعەبدولڕەحمان بەدرخان بەڵام بێ ئەنجام بوو، تەنانەت ئەمی دواییان لە رۆژنامەی "کوردستاندا " لە ساڵانی 1900- 1902 زۆر نووسین وبانگەوازی دۆستایەتیی نێوان کوردوئەرمەنی بڵاوکردەوەو بەهەمان شێوەش لە رۆژنامەی (تروشاک ئاڵا)ی حیزبی داشناکدا بانگەوازی بێپەروای دۆستایەتیی هەردوولای دەکرد بەڵام بێسوود بوو.

دواتر، هاوپەیمانیی ئەرمەن وتورکە لاوەکان سێ ساڵی نەخایاندو تورکەکان لە سەردەمی سوڵتان عبدالحمید خراپتر کەوتنە گیانی ئەرمەن وهەر سێ سەرکردەکەیان، کە بە سێ پاشاکە ناسران، ئەنوەرو تەڵعەت وجەمال بە ئاشکرا شاڵاوی لەناوبردنی ئەرمەنیان دەستپێکردو ئەڵبەتە نکووڵیش لەوە ناکرێت کەوا کورد وەك تاك و وەك خێڵو وەك خاوەن مڵك (دەرەبەگ)و وەك جەندرمەو سەربازی دەوڵەتی عوسمانیش بەشداربوو پاش ئەو مەترسییەی لە سەر باسکراو لە ئەنجامی توندڕەوی ئاینیدا کە لە سەردەمی سوڵتان عبدالحمیدەوە بانگەشەی "جیهادی پیرۆز" ی بۆ راگەیەندرابوو.

ئەڵبەتە پاش ئەوەی دەوڵەتی عوسمانی، بە بڕیاری ملهوڕانەی ئیتیحادییەکان چووە پاڵ ئەڵمانیا، لە جەنگی جیهانی یەکەمدا، دژ بە رووسیاو بەریتانیاو فەرەنساو وڵاتانی هاوپەیمانی، ئەرمەنەکان وبزووتنەوە چەکدارەکەیان بە قورسایی تەواوی خۆیانەوە چوونە پاڵ هاوپەیمانان وهێزەکانیان کەوتنە پێش سوپای رووسیا لە قەوقازداو بوون بەهۆی شکست وبەزینێکی قورسی سوپای سێی عوسمانی لەبەرەی جەنگ وشەڕی ساری قامیشداو کەوتنە تۆڵەکردنەوەیەکی بێئامان لە کوردی ناوچەی وان و ئەو دەڤەرانەی

سوپای رووس داگیری کردن وهەر کەسێکیان، لە ژن وپیاوو منداڵی کورد بە تایبەتی، دەستکەوتایە دەیانکوشت. ئەمەش بوو بە دابڕان وناکۆکی ودژایەتییەکی تەواو لە نێوان کوردو ئەرمەنداو دەوڵەتی عوسمانیش، بە رابەرایەتی ئیتیحادییەکان وهەرسێ سەرکردەکەی، ئەمجارە بێپەردەو بە ئاشکرا قەتڵوعامی ئەرمەنی جاڕداو لە سەرەتای بەهاری ساڵی 1915وە فەرمانی راگواستنی دەرکردن بۆپێدەشت وبیابانەکانی سوریاو زۆر بێڕەحمانە کاروانی ئەرمەنە راگوێزراوەکانی لەناودەبردو تەنانەت هەرچی تاوانکارو بەندیی هەبوو بەرەڵای کردن و رێکخراوێکی لێدروست کردن بەناوی یەکەی تایبەت "تەشکیلاتی مەخسووسە" بۆ سەربڕین وتاڵان کردنیان. ئەڵبەتە ئەمە سیاسەتیجاڕدراوی دەوڵەت بوو بەڵام سیاسەت بانگەشە توندڕەویی ئاینی "جیهادی پیرۆز" و هۆکاری برسێتی وگرانی وتاڵان وبڕۆ وتەماحی زەوی وزارو مڵك وماڵی ئەرمەنەکان، کە زۆرێکیان لە رووی ئابوورییەوە لە خەڵکە کوردو تورکەکە دەوڵەمەندتربوون وچاوچنۆکیی ئاغاو دەرەبەگەکان بۆ داگیرکردنی مڵك وماڵیان بە هاندانی دەوڵەت وقووڵبوونەوەی ناکۆکیی ودژایەتیی نێوان کوردو ئەرمەن بەهۆی کورتبینی وسیاسەتی هەڵەی حیزب و رێکخراوە شۆڕشگێڕە نەتەوەییەکانی ئەرمەنەوە بە تایبەتی داشناکەکان، با بڕێکی وای دروست کردبوو کە خەڵکە بێتاوان و بێدەرەتانەکەی ئەرمەن ببن بە قوربانی سیاسەتێکی چەوتی رابەرە نەتەوەییەکانیان لەلایەك وسیاسەتی لەمێژینەی دڕندانەی تورکەکان، چ لایەنگرانی سوڵتان وچ لایەنگرانی تورکە لاوەکان بۆ قڕکردن ولەناوبردنی خەڵکە بێتاوانەکەی ئەرمەن، کە لە یەك کاتدا بوون بە سووتەمەنی هەڵەی ڕابەرانیان وستەم وملهوڕانی تورکە لاوەکان وگوێ نەدانیان بە نارەزایی وپرۆتێستۆی وڵاتانی ئەوروپاو ئەمەریکاو تەواوی خێرخوازانی دنیا، لە ناوخۆو دەرەوەداو کارەساتێك بەرپابوو کە تا ئەو دەمە لە جیهاندا وێنەی نەبوو و بوو بە یەکەم جینۆسایدلە مێژووی نوێی مرۆڤایەتیدا.

لەم پەلامارو شاڵاوی قڕکردنەدا سەرچاوە ئەرمەنیەکان باس لە فەتاوتان ولەناوچوونی نزیکەی ملیۆن ونیوێك ئەرمەن دەکەن وزۆربەی لێکۆڵەرو مێژوونووسانیش کۆکن لە سەر ژمارەی 600- 800 هەزار کەس وتورکیاش دەڵێ ژمارەکە لە 300 هەزار کەس تێناپەڕێت وهەندێ مێژوونووسیشیان زۆر لەوە کەمتری دەکەنەوە. ئەم قوربانیانە هەرچی ماڵو مڵك و بەرژەوەندییان هەیە فەوتاو بەناو "لیژنەی راگوێزراوان" دەیخاتە لای خۆیو کاتێ گەڕانەوە بۆیان دەگێڕێتەوە، بەڵام ئێستاو ئەوساش هەرچیان بوو فەوتاو تێداچوو و ئەوانەشیان کە بە هەر رەنگێك بووە لەو قەسابخانەیە رزگاریان بوو دەوڵەتی تورکیا نەیهێشت جارێکی تر بگەڕێنەوە بۆ سەر ماڵو حاڵیان وبوون بە پەڕاگەندەی وڵاتان.

3- رۆڵی دەوڵەتە گەورەکان ونێردە مسیۆنێرەکان لە مەسەلەی جینۆسایدی ئەرمەندا

وەك پێشتر باسمان کرد، دەوڵەتی عوسمانی لە سەدەی نۆزدەوە لە هەموو ڕوویەکەوە بەرەو لاوازی وداڕووخان دەڕۆیشت وبە کردەیی نەیدەتوانی خۆی نوێ بکاتەوەو هاوشان لەگەڵ پێداویستیەکانی سەردەمدا بڕوات وتەنها سیستەمێکی دواکەوتووی باج سەندن لە خەڵك وجەندرمەو سوپایەکی قەبەو

سەرکوتکەر هێشتبوویەوەو سەرجەمی رەعییەت ومیللەتانی بندەستی دەست زوڵم وناعەدالەتی وباری گرانی هەژاریو برسێتی ودواکەوتوییەوە دەیانناڵاند.

بە پێچەوانەشەوە رووسیاو دەوڵەتە ئەوروپییەکانی دراوسێی دەمێك بوو چووبوونە قۆناخی سەرمایەدارییەوە سەرباری لایەنی سەلبی لایەنی ئیجابی گەلێ زۆر بوو لەڕووی سیاسی کۆمەڵایەتییەوەو کۆمەڵگە پێشکەوتنی بەرچاوی بەخۆوە بینی وبەشێکی زۆر لە مافەکانی تاك فەراهەم ولەڕووی سیاسییەوە دیموکراسی وتاڕادەیەك عەدالەتی کۆمەڵایەتی رەخسابوو وپێچکەی پیشەسازی بەرەوپێش دەڕۆیشت وسەرمایە تا دەهات زیاتر لەم وڵاتانەدا کەڵەکە دەبوو، لەبەرئەوە سیاسەتێکی کۆڵۆنیاڵییان پەیڕەو دەکرد کە هاوشانی پێویستیەکانی بەرەو پێشچوونی پێچگەی سەرمایەداری و نەشونماکردنی بوو. بۆیە پەلکوتان بەرەو داگیرکردنی وڵاتانی دواکەوتوو، بەتایبەتی لە ئاسیاو ئەفریقادا هاوزەمان بوو لەگەڵ سەرهەڵدان وپێشکەوتنی وڵاتە ئەوروپاییە سەرمایەدارەکاندا، بۆ دەستەبەر کردنی کەرەستەی خاوی پیشەسازی وپاشانیش دابینکردنی بازاڕ بۆ ساغکردنەوەی کاڵاکان.بەم پێیە ئیمپراتۆرێتی عوسمانیی پان وبەرین کەوتە بەر چاوتێبڕین و دەستێوەردانی دەوڵەتە سەرمایەدارییە گەورەکانی ئەوروپاوروسیاو هەریەکەیان بۆ بەرژەوەندیی خۆی کنەی دەکردو هەوڵی ئەوەی دەدا پاروویەکی چەوری بەر بکەوێت وبەپێی سیاسەتی کۆڵۆنیاڵی خۆیشی لە پاشەڕۆژی داڕووخانی ئەو دەوڵەتە دواکەوتووەدا بەشێکی باشی بەربکەوێت. ئەڵبەتە ئەمان هەر لە سەرەتای سەدەی نۆزدەوە دڵنیابوون لەوەی چارەنووسی ئەم دەوڵەتە لەناوچوونە، لەبەر پێکهاتەو سروشتی سیاسی دواکەوتووانەی وهەر لەو سۆنگەیەشەوە لە لایەن قەیسەری رووسیاوە، نیکۆلای یەکەم 1825- 1855 ناونرابوو "پیاوە نەخۆشەکە ". وڵاتە سەرمایەدارە کۆڵۆنیاڵیەکان لە نێو خۆیاندا لەکێبەرکێدابوون کەوا کامیان بەشی شێرو بەرژەوەندیی باشتری دەست بکەوێت، لە سەروەت وسامان وپێگەی ستراتیجی قەڵەمڕەوی ئەم ئیمپراتۆرێتە بەرفراوانە. کاتێکیش کە لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیست بۆیان دەرکەوت نەوتێکی زۆر لە ناو خاکی ئەم ئیمپراتۆرێتەدا هەیەو بایەخی بەرچاوی پەیداکرد بۆ پیشەسازی هێندەی تر شێلگیر بوون و کەوتنە پیلانگێریو پەیڕەوکردنی دیپلۆماسییەتی نهێنی بۆ دابەشکردنی خاکی ئیمپراتۆرێتەکە و شانبەشانی جەنگە نەبڕاوەکانیان لەگەڵ عوسمانیداوبە تایبەتی رووسیاو کێبەرکێیانلە سەر گەیشتن بە ئاوە گەرمەکانی تەنگی بۆسفۆرو دەریای ناوەڕاست و کەنداوی فارس وسەرچاوەکانی نەوت وکانزای جۆراوجۆر، لەژێریشەوە لە جەنگێکی نهێنیی گەرمدابوون کەوا کامیان زۆرتری بەردەکەوێت وکاریگەریی زیاتر دەبێت لە سەر حکومەتی سوڵتانەکان و کێیان دەتوانێ رێککەوتننامەی دووقۆڵی لەگەڵ ئەم حکومەتدا ببەستێت، یان چۆن ژێربەژێر لە ناوخۆیاندا رێکبکەون وەك لە ڕێککەوتننامەکەی سایکس ـ بیکۆ، لە جەنگی جیهانیی یەکەمدا ئاشکرابوو.

نموونەی بەرچاوی ئەم کێبەرکێیە ئەڵمانیا بوو کە پردێکی پەیوەندیی گەورەی لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیدا دروستکردبوو وکاریگەرییەکی زۆری بە سەرەوە هەبوو و تەنانەت لە رێککەوتننامەی بەرلین لە ساڵی 1878دا بسمارك سەرپەرشتی کرد و رۆڵی رووسیای سنووردار کرد، کە پاش سەرکەوتنی لە جەنگی رووس وعوسمانیداو لە پەیماننامەی سان ستێفانۆی هەمان ساڵدا کۆمەڵێك هەلومەرجی قورسی بەسەر دەوڵەتی عوسمانیدا سەپاندو تەنانەت لە ئەستەمووڵیش نزیك بووبۆوە. ئەڵمانیا کاریگەریی زۆری لەناو حکومەتی عوسمانیدا پەیداکردبوو و ئیمتیازاتی باشی بۆ بەرژەوەندیەکانی بەدەستهێنابوو، چەشنی ئیمتیازی

هێڵی شەمەندەفەری بەغدا- بەرلین وبەستنەوەی دەوڵەتی عوسمانی بە ئەڵمانیاو وڵاتانی ئەوروپاوە. هەروەها کاریگەریی تەواوی هەبوو لەنێو سوپای عوسمانیداو حکومەتیش لەزۆربەی سیاسەتەکانیدا پابەندی بوو، تەنانەت گەلێ سەرچاوەش باس لەوە دەکەن کەوا سوڵتان عبدالحمیدو پاش ئەویش تورکە لاوەکان بەپێی پلان وتەگبیری ئەڵمانی قەتڵوعامی ئەرمەنیان کردووە بەو پێیەی ئەرمەنەکان و بزووتنەوە نەتەوەییەکەیان بووبوونە دەسکەلای تەواوی رووسیا لە جەنگەکانیدا دژ بە عوسمانی، لە ئەنجامی زوڵم وستەمی دەوڵەت و وەك هەوڵ وتێکۆشانیش بۆ سەربەخۆییان و رزگاربوونیان لە دەست چەوساندنەوەی عوسمانی ورووسیا لەم کێبەرکێیەدا لە هەوڵدابوو بۆ داگیرکردنی قەوقازو ئەرمینیاو کوردستان وگەیشتن بە ناوچە گرنگەکانی ئەم ئیمپراتۆرێتەو بەرژەوەندیی باڵای لەوەدا بگاتە ئاوە گەرمەکان و کۆنترۆڵی هێڵی ئازوگوێزی دەریایی بکات لە ئاوەکانی بۆسفۆر و دەردەنێڵودەریای ناوەڕاست وکەنداوی سوێس ودەریای سوور وکەنداوی فارس و ناوچە بایەخدارەکانی تر، بێجگە لە ململانێ و چاوبڕینە کەرەستەی خاوو پاشتریش نەوتی تازە دۆزراوەی خاکی ئەم ئیمپراتۆرێتەو لەم ڕووەوە لە ململانێدا لەگەڵ بەریتانیاو فەرەنسا کە دوو گەورەترین دەوڵەتی کۆلۆنیاڵی بوون وکاریگەرییان بە سەر تەواوی جیهان وبە تایبەتیش گەلان ووڵاتانی بندەستی دەوڵەتی عوسمانییەوە بوو ولەهەر ململانێو کێبڕکێیەکدا ڕەچاوی ڕۆڵی گەورەی ئەمان دەکرا.

لەم سەردەمەدا ئەمەریکا کاریگەریی زۆری نەبوو، بەڵام وردە وردە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیستدا کاریگەریی زیاتر دەبوو ولە ڕێگەی نێردە مسیۆنێرەکانەوە جێ پێی خۆی لە نێو گەلان وکەمینە مەسیحییەکانداو بە تایبەتی ئەرمەن قایمتر دەکردو نێردەکان لە هەموو شوێنێکی گەرەك و ناوچە ئەرمەن نشینەکان دامودەزگای خێرخوازی وقوتابخانەو نەخۆشخانەو دەزگای جۆراوجۆریان دادەمەزراندو هاوکاریی هەمەچەشنەی ئەرمەنەکانیان دەکردو لەگەڵ سەفارەت و کونسوڵیەتەکانی ئەمەریکاو وڵاتانی ئەوروپا هەماهەنگییان دەکردو پشتیوانیی جموجووڵ و راپەڕینی ئەرمەنەکانیان دەکرد بۆ جێبەجێکردنی چاکسازییەکان کە سوڵتان عبدالحمید لە بەندی 61ی پەیماننامەی بەرلینی ساڵی 1878دا بەڵێنی دابوو بە ئەنجامیان بگەیەنێت. ئەڵبەتە مسیۆنێرەکان لە ئەستەموولی پایتەختدا کاریگەریو هەماهەنگییەکی گەورەیان هەبوو لەگەڵ پەتریارکییەت ودەستەبژێری دەسەڵاتدارو خاوەن قسەی ئەرمەنداو کەمینەی مەسیحیی تێدابوو، بەجۆرێك وایلێهاتبوو کە لەگەڵ کونسوڵو نوێنەرانی دەوڵەتە گەورەکاندا شێوە دەوڵەتێکیان لەناو دەوڵەتی عوسمانیدا دروست کردبوو بە لووت ژەندنە ناو کاروباری دەوڵەتەوە، کە لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەوەو لە سەردەمی سوڵتان عبدالحمیددا هێند فشەڵ و لاواز بووبوو لە ئاست دەوڵەتە زلهێزەکان ومسیۆنێرەکاندا کە بۆ هەموو هەنگاوێك پرسی پێدەلێودن و هەزارو یەك حیسابی بۆ دەکردن، هەرچەندە عوسمانیەکان وفێڵو تەڵەکەی خۆیان هەبوو لە سەردەمی سوڵتان عبدالحمیددا هەمیشە پاساویان بۆ قەتڵوعامی ئەرمەن نکووڵی کردن وتاوانبارکردنی کورد بووەو دواتریش لە سەردەمی ئیتیحادییەکاندا پاساو جەنگی جیهانی یەکەم و راگواستن بوو لە بەرەکانی جەنگی رووسیادا.

ئەرمەنەکان کاریگەریی وڵاتە زلهێزەکان ومسیۆنێرەکانیان بە هەل زانی وتەواوی قورسایی خۆیان خستە سەر ئەم لایەنەو قەناعەتیان وابوو دەوڵەتە گەورەکان پارێزگارییان لێدەکەن وبەرپەرچی دەوڵەتی عوسمانی دەدەنەوە کە زیاتر پێرابکێشێت لە سیاسەتی کوشتن ولەناوبردنیانداو کاریان گەیاندە ئەوەی لە

ڕێگەی ڕاپەڕین وشۆڕشی چەکدارانەوە ئەو دەوڵەتانە ناچار دەکەن هێز بنێرنە ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ وەك چۆن ڕووسیاو دەوڵەتە ئەوروپاییەکان لە بوڵگاریادا کردیان ولەم ڕێگەیەوە دەوڵەتی ئەرمەنستانی گەورە رادەگەیەنن وعوسمانی ودواتر تورکە لاوەکان ناتوانن هیچیان لەگەڵ بکەن وکارەکەیان دەبێتە دیفاکتۆ. لەم رووەشەوە بزووتنەوە رزگاریخوازەکەیان هیچ حیسابێکیان بۆ کوردی دراوسێ وتێکەڵیان نەدەکردو بەردەوام لە چالاکی وپڕۆپاگەندەی دیبلۆماسییاندا لە ئەمەریکاو وڵاتانی رۆژئاوا بە کۆمەڵە خێڵێکی بێسەوادو دواکەوتوو لە قەڵەمیان دەدان ودژایەتییەکی ملهوڕانەیان دەکردو بەهیچ شێوەیەك دانیان بە بوونی کوردستانێکدا نەدەناو سەرجەمی شەش ویلایەتەکەی رۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵیان لە ئەرمەنستانی گەورە دەزانی لە هەندێ رەفتاریشیاندا وایان پیشاندەدا کە ئەم وڵاتەیان بە بێ کورد دەویست، هەرچەندە کورد رێژەی زۆر زیاتر بوو لەمان. بێگومان حکومەت وکاربەدەستانی عوسمانی وئیتیحادییەکان زۆر کاریان لە سەر ئەم لایەنە دەکرد و بەردەوام هەوڵیاندەدا ناکۆکیی ودژایەتی نێوانیان قووڵ بکەنەوەو دەبێ ئەو راستییەش بگوترێ کەوا دەرەبەگی کورد کە چەندین سەدە بوو جووتیاری کوردو ئەرمەنی وەك یەك دەچەوساندەوە پێی قورس بوو لە دەوڵەتێکی ئەرمەنیدا بژی کە تا دوێنێ جووتیارەکانی ژێردەستەی خۆی بوون ودڵنیابوو لەوەی نەك زەوی و زارەکەشی لەدەست دەچێت بەڵکو ژیانیشی دەکەوێتە مەترسییەوە هەر ئەم هۆکارە بوو کە زەمینەی بۆ قبوولکردن ودروستبوونی سوارەی حەمیدی سازکردو کاریگەریی بزووتنەوە نەتەوەییەکەی ئەرمەنیش بوو کە کوردی رەشۆکی ترساندو بەشێوەیەك لە شێوەکان کردنیە دوژمنی خۆیو هەندێکیشیان دواتر بوون بە داردەستی عوسمانیەکان لە جێبەجێ کردنی سیاسەتی قڕکردنی ئەرمەندا. بێگومان کورتبینی عوسمانیەکانیش رۆڵێکی گەورەی هەبوو، چونکە ئەوان بێجگە لە سیاسەتی کوشتن ولەناوبردن چارەسەرێکی تریان لانەبوو. حیزب و رێکخراوەکانی ئەرمەنیش وبە تایبەتی داشناکییەکان هێندەی تر قوڕەکەیان خەست کردەوەو بە دەست لە پشتدانی دەوڵەتە کۆلۆنیاڵییە بەرژەوەند خوازەکان رەشوڕووتی گەلی ئەرمەنیان تووشی ئەو بەڵایە کرد کە کردیان و وەك لازاریف دەڵێ "لەو رۆژگارەدا داشناکییەکان خزمەتێکی خراپیان بە گەلی ئەرمەن کردو بۆ راپەڕینێك هانیاندەدا کەوا کاتی نەهاتبوو، هەروەها لە نێو رۆڵەکانی گەلی خۆیاندا گیانی رق و کینەیان دەورووژاند دژ بە هەموو کوردوتورکێك ". هەروەها چەند مێژوونووسێکی ئەرمەنیش چوارچێوەی ئەم مەسەلەیان بە شێوەیەکی بابەتی شیکردووتەوەو لەم ڕووەوە دکتۆر ئاروتونیان دەڵێ:

"لە جیاتی راکێشانی هێزە دیموکراتەکانی گەلی کورد وەك هاوپەیمان جۆشدانی خەباتی رزگاریخوازانەی هاوبەش لەگەڵیان دژ بە فیوداڵە کوردو تورکەکان، حیزبە نەتەوەییە دیموکراتەکانی ئەرمەن بە بانگەشەیان بۆ دژایەتی رەگەزپەرستانەو ئاینی، هەموو شتێکیان کرد لەپێناوی دروستکردنی دیوارێکدا لە نێوان هەردوو گەلی ئەرمەن و کورددا، لەبەر ئەوە سیاسەتێکی نامیللی وخۆکوژیی لەم چەشنە دەبوو هەر خزمەتی چینی دەرەبەگی کورد و تورك بکات، کە بەڕاستیش کردی".

دەوڵەتە کۆلۆنیاڵیەکان، لەبەر ململانێی بەرژەوەندی خۆیان هانی ئەرمەنیان دەداو پشتیوانی خۆیانیان بۆ رادەگەیاندو ئەمەش نەك هەر بەرپرسانی دەوڵەتی عوسمانی بەڵکو کوردیشی ترساندبوو، چونکە وایان لە کوردەکان گەیاندبوو کەوا دەوڵەتێك بۆ ئەرمەن دروست دەکرێت بە یارمەتیی رووسیاو بەریتانیاو فەرەنساو کوردە موسڵمانەکانیش دەکەونە ژێر دەستی ئەم دەوڵەتە مەسیحییەو بەرپرسە عوسمانیەکانیش

دەستێکی باڵایان هەبوو لە بڵاوکردنەوەی ترس لە نێو کوردەکانداو تێکدانی پەیوەندییان لەگەڵ ئەرمەنەکان.دەوڵەتە گەورەکان کاری ململانێی خۆیان بۆ بەرژەوەندییەکانیان لە دەوڵەتی عوسمانیدا زۆرجار بەوە پەردەپۆش دەکرد کە میللەت وکەمینە مەسیحییەکانی بندەستی دەپارێزن و بەتایبەتیش ئەرمەنیان کردبووە مەقاشی دەستیان، بەڵام لە ژێریشەوە چاوبەستییان لێدەکردن وبۆ بچووکترین بەرژەوەندیی ئابووری وسیاسی خۆیان دەیانفرۆشتن وپشتیان تێدەکردن. بۆ نموونە بەریتانیا کەلە سەرشانۆی جیهان وەك دەوڵەتێکی کۆلۆنیالی مەزن دەرکەوت یەکەمجار بەرهەڵستی دەوڵەتە کۆلۆنیاڵەکانی تری دەکرد کە دەیانویست دەوڵەتی عوسمانی لەناوبەرن وخاکەکەی دابەش بکەن، بە تایبەتی دژ بە رووسیاو فەرەنسا دەوەستایەوە، کە زانی کاریگەریی رووسیالە سەر کوردو ئەرمەن زیاتر بووەو سیاسەتی وا بوو کە ئەم دەوڵەتە بە لاوازی بمێنێتەوەو بەم پێیە زیاتر دەستێوەردان لە کاروباریدا دەکات وهەلومەرجی خۆی بە سەریدا دەسەپێنێت. بەمرەنگەش زنجیرەیەك ڕێککەوتننامەی نهێنی لەگەڵدا بەست بۆ جێبەجێ کردنی بەرژەوەندییە ئابووری وسیاسییەکانی وبوو بە توندترین داکۆکیکار لە سوڵتانی عوسمانی، بە تایبەتی لە پاش پەیماننامەی بەرلین وکاتێ کە رێککەوتننامەیەکی نهێنی لەگەڵ سوڵتاندا ئیمزا کرد کە دژ بە تەماحکاریی رووسیاو داخوازییەکانی ئەرمەن بوەستێتەوە لە بەرانبەر وازهێنانی سوڵتان لە دوورگەی قوبرس وبۆ بەهێزبوونی کاریگەریی بەریتانیا لە دەریای ناوەڕاستدا. بەڵام لە هەمان کاتدا بەڵێن ودروشمی دنیای دەدا لەبارەی مافی میللەتان وبەتایبەتی میللەتی ئەرمەن لە دەوڵەتی عوسمانیداو خۆی بە پارێزەری ئەم گەلە دادەناو لەولاشەوە چاوپۆشیی دەکرد لەو هەموو کوشتارەی دەرهەق بە ئەرمەنەکان ومیللەتانی تر کە لە ژێر سایەی دەسەڵاتێکی ملهوڕدائەنجامدەدرا و چەندین جار پاڵپشتی دەوڵەتی عوسمانی دەکرد لە شەڕو شۆڕیدا دژ بە گەلانی بندەستی و نموونەش بۆ ئەم سیاسەتەی ڕاستەوخۆ داوای لە سوڵتانی عوسمانی کرد کەوا شۆڕشی میر بەدرخان لەناوبەرێت ساڵی 1847و بە ژمارەیەکیش پسپۆڕانی ئینگلیز بەشداری کرد لە دانانی پلانی جەنگ وهاوکاری کردنی سوپای عوسمانیدا.فەرەنساش گەلێ هەڵوێستی هاوشێوەی بوو وئیدیعای پشتیوانی ئەرمەنی دەکردو لە شەڕێکدا لە شاری مەرەش بۆ گێڕانەوەی ئەرمەنە دەرکراوەکانی ئەو شارە پشتی کردە فیداییەکانی ئەرمەن بە تەنها بەرەنگاری سوپای کەمالییەکان ببنەوەو خۆیشی پاشەکشەی کردو بە بەرچاویەوە تەواوی ئەرمەنەکانی شارەکەیان کوشت.

سەبارەت بە رووسیاش، هەر لە سەرەتای دروستبوونی دەوڵەتی عوسمانییەوە کەوتە دژایەتی کردنی چونکە خۆی بە میراتگری ئیمپراتۆرێتی بیزەنتیدەزانی وبەردەوام داواکاری ئەوە بوو قوستەنتینیە بخرێتە سەر رووسیاو هەمیشە تەماحی لەوەدابوو بگاتە ئاوە گەرمەکان وتەنگی بۆسفۆرو خۆی بە پارێزەریمەسیحییە ئەرسۆدۆکس وهەموو مەسیحییەکانی دەوڵەتی عوسمانی دەزانی. لەپاش پەیماننامەی گوڵستان لەگەڵ ئێراندا و بچڕینی بەشێك لەئەرمینیا بۆ سەرخاکی رووسیا کاریگەریی ڕاستەوخۆی پەیداکرد لەسەر مەسەلەی ئەرمەن و تاڕادەیەك کوردیش. بەپێی ڕێککەوتننامەی نهێنی سایکس ـ پیکۆی 1916 ش، لەگەڵ بەریتانیاو فەرەنسا ڕێککەوتبوو کە ئەرمینیای رۆژئاوا وبەشێکی گەورەی کوردستانیش بەر بکەوێت. بەم پێیە لەگەڵ ئەوپەڕی دژایەتی وناکوکیی رووسیاو دەوڵەتی عوسمانی بەڵام هەڵوێستێکی دووفاقی هەبوو لەگەڵ ئەرمەن وهەروەها لەگەڵ کوردیشداو زۆریش سڵی لەوە دەکردەوە کە هەردوو بەشی ئەرمینیای بندەستی رووسیاو عوسمانی یەکبگرنەوەو دەوڵەتی ئەرمەنستان دامەزرێت ولە مەسەلەی

کوشتاری ئەرمەندا زۆر بە جیددی مەسەلەکەی وەرنەگرتبو چ لە کاتی سوڵتان عبدالحمید ودوای ئەویش لە سەردەمی جەنگی جیهانی یەکەمدا.

بێگوما وەك پێشتر ئاماژەمان پێکرد هەڵوێستی ئەڵمانیش لە سەر مەسەلەی ئەرمەن تارادەیەکی زۆر نزیك یان هاوشێوەی هەڵوێستی تورك بوو، لەبەر بە دەستهێنانی کاریگەری وئیمتیاز لە دەوڵەتی عوسمانیدا، چەشنی هێڵی ئاسنینی بەغداو حیجازو کارکردنی ژمارەیەکی زۆری پسپۆڕ و ئەفسەری ئەڵمانی بۆ نوێکردنەوەو بەهێزکردنی سوپای عوسمانی وبەهێزکردنی پێگەی لە بەرانبەر دەوڵەتە رکابەرەکانیداو بە تایبەتی فەرەنساو رووسیا و دواتریش بەریتانیا و تەنانەت بیرۆکەی راگواستنی ئەرمەن لە تورکیادا لە بنەڕەتدا بیرۆکەیەکی ئەڵمانی بووە وبە پلانی ئەوانیش کراوە دەبینین دواتر بە ئاشکرا چاوی لەو هەموو کوشتوبڕەی ئەرمەن پۆشیوە تەنانەت هانی دەوڵەتی عوسمانیشی داوە بۆ ئەو کارەو هاوارو پرۆتیستۆی بیرمەندی ئەڵمان هاری ستوبورمەر باشترین شایەتییە بۆ هەڵوێستی پڕ شوورەیی حکومەتی ئەڵمانی لە قڕکردنی بەکۆمەڵی ئەرمەندا کاتێ کە دەڵێ "ئەمە شوورەییە بۆ مێژووی جیهان کەوا گەلێك بە تەواوی لەناو ببرێت، کە زیاد لە ملیۆن ونیوێکن، بەشێوەیەکی دڕندانەو بە وردی پلان بۆ دارێژراو، لە سەردەمێکدا کە وا ئەڵمانیا گەورەترین کاریگەریی هەیە لە تورکیادا" و ئەمەش باشترین بەڵگەیە بۆ رۆڵی پیلانگێری ئەڵمانیا لەم کوشتارەدا.

ئەڵبەتە رۆڵی دەوڵەتە کۆلۆنیالەکانی دیکەش لە رۆڵی ئەڵمانیا کەمتر نەبوو لەم بوارەداو لە رێگەی "نێردە مژدەدەرەکان و سیاسەتی پڕلە پرۆپاگەندەی ئاینییەوە، کەوا ئەوروپاییەکان برەویان پێدەدا " و ئەم نێردرانە، کە چوبوونە ناو هەموو جومگەی ژیانی کۆمەڵگەی عوسمانی وبە تایبەتی ئەرمەن و مەسیحییەکانی ترەوە، رۆڵێکی بەرچاویان هەبوو لە وروژاندنی ناکۆکیی سیاسی وکۆمەڵایەتی وئاینیداو بە تایبەتی ناکۆکیی ئاینی ئەرمەن ودراوسێ کوردەکانیان هەر نەبوو یان زۆر لاواز بوو، بەڵام دواتر و پاش جێپێ قایمکردنی نێردەکان ئەم ناکۆکیانە سەری هەڵداو قووڵ بووەوە. بێگومان زۆرێك لەم نێردرانە نوێنەرایەتیی بەرژەوەندیی وڵاتەکانی خۆیانیان دەکردو ناردبوونیان بۆ کۆڵینەوە لە گەلانی ناوچەکە وپاشان ئاسانکردنی داگیرکردنیان و زۆربەی زۆریان سیخوڕی وڵاتەکانی خۆیان بوون و راپۆرتی بەردەوامیان دەنارد لە سەر بارودۆخی ئەو وڵاتانەو گەلانیان.

ئەڵبەتە وەك پێشتر باسمان کرد، دەوڵەتی عوسمانی لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەوە لاوازو بەرەو داڕووخان دەچوو ودەرگای خستبووە سەرپشت بۆ هەموو دەستتێوەردانێکی دەرەکی وچالاکی نێردە مسیۆنێرەکانیش بە ناوی ئاین و چاودێری کردنی کاروباری ئاینی مەسیحییەکان لە هەموو ناوەندە رەسمیەکانی عوسمانیدا رێگەپێدراو بوو. یەکەمجار نێردە فەرەنسیەکان هاتن ودوای ئەوانیش لەڕووی قەبارەوە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاو ئەوجا وڵاتانی تر. بێگومان ئەمەریکا لە رێگەی نێردەکانیەوە تەواو دەستی کێشابووە ناو وڵاتەوەو بۆ نموونە تەنها ئەم 675 قوتابخانەی هەبوو کە نێردەکان سەرپەرشتییان دەکردو رۆڵێکی گەورەیان هەبوو لە کێشە دروست کردندا لە نێوان میللەتانی ناوچەکەداو بە تایبەتی لەنێوان کوردو ئەرمەن وئاشورییەکاندا و رۆڵێکی زۆر خراپیشیان دەبینی لە هاندان وپشتیوانی کردنی بزووتنەوەی ئەرمەنەکاندا دژ بە کوردو تێکدانی نێوانیان وگەورەکردنی کێشەی بچووك وگەیاندنی

سکاڵای ئەرمەنەکان بۆ سەفارەت و کونسوڵی وڵاتان وبە لووتبەرزی رەفتار کردنیان لەگەڵ خەڵکی وڵاتەکەداو بڵاوکردنەوەی پرۆپاگەندەی ئەوەی بەم زوانە ئەرمەن دەوڵەتی خۆی رادەگەیەنێت و پشتیوانیی دەوڵەتە گەورەکان مسۆگەر دەکات خەڵکی کوردو تورکی خستبووە مەترسییەکی گەورەوە. بەتای بەتی لە کاتی جێبەجێکردنی چەند خاڵێکی چاکسازیی دۆخی ئەرمەن وگرتن و دوورخستنەوەی ژمارەیەك لە فیودالو سەرۆك خێلو دەسترۆیشتووانی کوردا بۆ حەڵەب وشوێنانی ترو پاشانیش لە دوای ساڵی 1908و کوودەتای تورکە ئیتیحادییەکانداو هاوپەیمانی نێوان ئەرمەن وتورکە لاوەکان دژ بە کورد بە پلەی یەکەم و رۆڵی مسیۆنێرەکان لە بەدناوکردنی کورداو هەماهەنگی لەگەڵ باڵە توندڕەوەکەی بزووتنەوەی رزگاریخوازی ئەرمەندا بۆ شێواندنی دۆخی ناوچەکەو پاڵپشتی کردنی ئەو هەڵوێستەی ئەرمەنەکان کەتا زیاتر جەنگی پارتیزانی و راپەڕین توند بکرێتەوەو تا زیاتر دژایەتی کورد بکرێت وپشێوی بخرێتە دۆخەکەو ناوچەکەوە لە بەرژەوەندیی مەسەلەی رزگاریی ئەرمەن دەشکێتەوەو دەوڵەتە زلهێزەکان بەهێزی سەربازییانەوە دەست دەکێشنە وڵاتەکەو چەشنی بولگاریا ئەرمەن رزگاری دەبێت ودەوڵەتی ئەرمەنستانی گەورە رادەگەنێت وکوردیش لەوخاکەی خۆی کەهەزاران ساڵە لە سەری ژیاوە دەریدەپەڕێنێت. لەم کورتبینییەی کردارو رەفتارەدا نێردە مسیۆنێرەکان لە سۆنگەی ئەوەی کەنوێنەری وڵاتە بەهێزو دەسەڵاتدارەکانیانن لەگەڵ بزووتنەوەی ئەرمەنەکان یەکیانگرتەوەو هیچ حیسابێکیان بۆئەوە نەکرد کە دامودەزگای عوسمانی وپاشتریش ئیتیحادییەکان لەوان کورتبینترن وبێجگە لەکوشتن و راگواستن چارەسەرێکی لۆجیکییان پێ نیە وئەنجام بە پیلانگێریی هەردوولاو نەخوێندنەوەی هەلومەرجی ئەو دەمەو ئەقڵییەتی ملهوڕانەی کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی وسڵنەکردنەوەیان لەئەنجامدان وبەرپاکردنی هەرتاوانێکئەرمەنیان بەو دەردە گەیاند کەگەیاندیان. راستییەکیش هەیە دەبێ بوترێت کەوا لە سەردەمی جەنگی جیهانیی یەکەم ودوای ئەوە هەرچەندە ئەمەریکا لەو جەنگەدا بەشداری سەرەکی نەبوو بەڵکو وەك دەوڵەتێکی زلهێز وردە وردە دەستی دەکێشایە وڵاتانی ناوچەکە بۆ "بەدیهێنان وچەسپاندنی" هەندێ بەهای دیموکراسی لەم وڵاتانەداو سەرۆکی ویلایەتە یەکگرتووەکان جاڕی لە چواردە بەند دا کەسەرجەمیان ڕێزگرتن بوو لە بەهاکانی مافی مرۆڤ ودیموکراسی لەوڵاتان ومیللەتانی ژێردەستی دەوڵەتی عوسمانی وچەسپاندنی مافەکانی چارەی خۆنووسین وسەربەخۆیی ئەو گەل وکەمینە ئاینی وئەتنیکیانەی لەپاش جەنگ لەژێردەستی دەوڵەتی عوسمانی شکستخواردوو لەجەنگدا رزگاریان بووە.

ویڵسن پشتگیری تەواوی خۆی و ویلاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکای بۆ ئەرمەنەکان دەربڕی وتەنانەت خۆی نەخشەی ئەرمینیایەکی رزگاربووی کێشا کە دواتر بیخاتە ژێرماندێتی ئەمەریکاو تا ئەو دەمەی کە وەك دەوڵەتێکی سەربەخۆ دەیخاتە سەرپێی خۆی دەستی لێ بەرنادات. بێگومان ئەرمەن بەم پشتیوانییەی ویڵسن وئەمەریکا تەواو دڵخۆشبوون ولەوە دڵنیاکرانەوە کەپاش ئەو کۆکوژی وکارەساتە قورسەی بە سەریان هات ئەوانی کەلە دەست قڕکردن دەربازیان بووە دەگەنە ئاواتی خۆیان لەدەوڵەتێکی سەربەخۆی نەتەوەییدا وبەتەواوی توانای ئەمەریکاو وڵاتانی زلهێز پشتگیریی دەکرێن ویارمەتی دەدرێن بۆتیماری دەردی کوشندەی جینۆسایدکردنیان.

جاڕدانی مەبدەئەکانی ویڵس ن نەك ئەرمەن بەڵکو تەواوی میللەتانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستی دڵخۆش کردبوو، لەوانە کوردیش، کە پاش تەکاندنی تۆزی کەڵەکە بووی چەندین سەدەی زوڵم وزۆری عوسمانی

ئیدی میللەتانی ژێردەستە لە سایەی هەڵکردنی بای دیموکراسی لە ئەمەریکاوە بە تەواوی مافی خۆیان دەگەن. ئەوەتا دەبینین رابەرێکی بزووتنەوەی رزگاریخوازی کوردی وەك شێخ مەحمودی حەفید لەبەر هەڵستی کردنیدا بۆ بەریتانیەکان وکاتێ کە لە شەڕدا دەستبەسەری دەکەن ودەیبەنە بەردەمی دادگای سەربازییان، ئەم چەند بەندێك لە چواردە بەندەکەی ویڵسنلە سەر لاپەڕەی قورئان دەبەستێتە باڵیەوەو دەڵێ من بەپێی ئەم بەندانە بەرەنگاری ئێوە بوومەتەوەو مافی میللەتان بانگەشەی خۆتانە. ئەڵبەتە شێخ ودەیان رابەری نەتەوەیی و نیشتمانی میللەتانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە دڵی پاك ومتمانەی تەواوە بەرەوڕووی بانگەوازەکەی ویڵسنی سەرۆکی ئەمەریکا چوون، بەو نیازەی گەلەکانیان لە ستەمکاریی سەدان ساڵەی عوسمانی و ملهوڕان رزگاری ببێت وچەمك وماناکانی دیموکراتییەت لە وڵاتانی ئەمانیشدا گەشە بکات ونەیاندەزانی ئەمەش پەردەیەکی ترە بۆ نیازو مەبەستی تەماحکاری و چاوبڕینە شێوەیەکی لە داگیرکاریو بە تاڵان بردنی سامانی وڵاتان.

ئەرمەنیش یەکێك بوو لەو گەلانەی، چەشنی کورد، بوون بە قوربانیی سیاسەتی چاوبەستی وپڕ پێچ و پەنای دەوڵەتە کۆلۆنیاڵە زلهێزەکان وپاش ئەوەی هەموو هێلکەکانی خۆیان، بە کردەوە، خستە سەبەتەی بەڵێنی هاوکاریو پشتیوانیی دەوڵەتە زلهێزەکانەوەو بە تایبەتی ئەمەریکا، بە رەچاوکردنی بەندوباوەکەی ویڵسن وگوایە لێرە ماناکانی دیموکراسی ومافی مرۆڤ وپشتیوانی کردنی گەلانی بندەست زیاتر بەرجەستەیەو ئەمەریکایان بە مەسیحی رزگارکەر زانی، کەچی لەیەکەم پێچی بەرژەوەندیدا هەموو ماناکانی پشتیوانی ودۆستایەتی با بردی وبوون بەقوربانی سیاسەتی بەرژەوەندخوازی دەستگرتن بە سەر ناوچە پڕ نەوتەکانی ویلایەتی مووسڵو میزۆپۆتامیاداو کار وا کەوتەوە سیناتۆری ئەمەریکی ئەو سەردەمە، پات هاریسن، بەوپەڕی گوزارشتی راستەقینە لەو سیاسەتە بەرژەوەندخوازەی ئەمەریکا بڵێ "بیرە نەوتێك پیشان ئەم ئیدارەیە بدە، ئەویش سیاسەتی دەرەکیی خۆیت بۆ دەستنیشان دەکات ". هەر لەم سۆنگەیەشەوە لویس ئاینشتاین، لەبارەی پشتگیریی ئەرمەنەکانەوە لە گۆڤاری (زە نەیشن The Nation) دا بنووسێت "خۆمان دزیـیەوە لە راگەیاندنی شەڕ دژی تورکیاو هەڵوێستمان لەبەرانبەر گەورەترین مەسەلەی ئەخلاقی لە مێژوودا تەنها خۆتووڕەکردن وبۆڵەبۆڵ بوو. بیانووی ئەم شکستەشمان پاراستنی سەروماڵی ئەمریکییەکانی ناو تورکیابوو. هیواشمان وابوو مسیۆنێرەکان بتوانن خەڵکە مەسیحییەکەی ناوچەکە بپارێزن، بەڵام تەواو بەهەڵەداچوونی ئەم بۆچوونەوەی دواییان رەشەکوژی وقەتڵوعامەکان سەلماندیان".

لەپاش جەنگی جیهانی یەکەم ودۆڕاندنی دەوڵەتی عوسمانی بە ئاشکرا ئەوە روونبووەوە کە چاوبڕینە کانزاو نەوتی وڵاتانی ژێردەستی عوسمانی گەورەترو پڕبەهاتر بوو لەبەهای مافی مرۆڤ وسەربەخۆیی گەلان وبۆ ئەرمەنەکانیش، "بەلای ئیدارەی ئەمریکییەوە، بەفیڕۆدانی سەرچاوەو سەرمایەی سیاسی لە سەر وڵاتێکی ئەرمەنیی تازە دروستبوو، لەکاتێکدا کە فەرەنساو بەریتانیاو هۆڵەندا دەستیان گرتووە بە سەر کێڵگە نەوتییەکانی میزۆپۆتامیادا، ئەگەر هەر هیچیش نەبێت شتێکی خەتەرناکە". ئەڵبەتە لەم سەروبەندەدا ئەم ئیدارەیە خەریکی داڕشتنی سیاسەتێك بوون بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، کە دواتر بە سیاسەتیکرانەوە ناسرا "ئۆپن دۆر پۆلیسی open door policy"، ئەو سیاسەتەی کە داڕێژرابوو بۆ برەودان بە بەرژەوەندییە بازرگانییەکانی ئەمەریکاوبە تایبەتیش لە بواری نەوتدا.

ئەڵبەتە ئەرمەنەکانیش هەمان دەردی کوردیان بە سەرهات لە هەردوو پەیماننامەی سیڤەر لە ساڵی 1920و لوزان لە ساڵی 1922داو مەسەلە ڕەواکەی ئەمانیش بوو بەقوربانی ململانێی بەرژەوەندیی دەوڵەتە گەورەکان ولە کاتێکدا لە پەیماننامەی سیڤەردا، بەڵام ئەمیش وەك کورد لە لوزانداو لەبەر داڕشتنەوەی نەزمێکی نوێی سیاسەتی کرانەوە بۆ دەستەبەرکردنی بەرژەوەندیی نەوت لە بەرانبەر ڕژێمی نوێی تورکیای کەمالیزم و ململانێ لەگەڵ یەکێتی سۆڤێتی تازە دروستبوودا ناوی لەم پەیماننامە نوێیەدا سڕایەوەو وەك پیتەر باڵەکیانی نووسەری کتێبی دیجلەی گڕگرتوو دەڵێت "ڕێککەوتننامەی لوزان دەرگاکەی هێندە بەتوندی داخست بەڕووی ئەرمینیادا کە تەنانەت ڕێگە نەدرا وشەی (ئەرمینیا)ش لە دەقی ڕێککەوتننامەکەدا بەکاربهێنرێت و وەك لە گۆڤاری ك ە رە نت هیستۆری Current Historyمانگی 1923/2دا هاتووە "کۆنفرانسەکە بە فیعلی ئەرمەنەکانی لە کەشتییەکەوە فڕێدایە خوارەوە". لە هەڵبژاردنی ساڵی 1924ی ئەمەریکاشدا دیموکراتەکان بۆ بانگەشەی هەڵبژاردنی خۆیان وهیچی تر لە پلاتفۆرمی خۆیاندا دەڵێن "ئێمە ئیدانەی ڕێککەوتننامەی لوزان دەکەین لەبەرئەوەی خیانەت لە گەلی ئەرمینیا دەکات و مافە ڕەواکانی دەگۆڕێتەوە بە مافی دەرهێنانی نەوت". ئەمریکییەکان لە سۆنگەی پەیڕەوی کردنی سیاسەتی کرانەوە سەبارەت بە نەوتی میزۆپۆتامیا، کە بە سیاسەتی دۆلاریش دەناسرا، هەر لە سەرەتای بیستەکانەوە رای خۆیان سەبارەت بە جینۆسایدی ئەرمەنەکانیش گۆڕی. پەیماننامەی لوزان بوو بە سەنگی مەحەك وهەر سەرکردەی سیاسی و مسیۆنێری بوو پەیتا پەیتا هەڵوێستیان دەگۆڕی. ئەوەتا جۆرج پلیمتن، کە هەر لە ساڵی 1915وە یەکێك بوو لە ئەندامە سەرەکیەکانی کۆمیتەی ئەمە ریکی بۆ نەهامەتیەکانی ئەرمەن، بایدایەوە بەلای کەمالیستەکانداو دەڵێت "ئێمە لە ئەمەریکا دەڵێین ئەمەریکا بۆ ئەمریکییەکانە، ئەی بۆچی تورکیاش بۆ تورکەکان نەبێت؟".

زیاد لەوەش، دیسان وەك پیتەر باڵەکیان لە کتێبە ناوازەکەیدا "دیجلەی گڕگرتوو" دەڵێت هەندێك ئەمریکی، بەشێوەیەك تووشی ئەو پەتای نەوتە بوو بوون وەك ئەدمیراڵی خانەنشین کۆڵبی چێستەر، کەوایان لێهاتبوو زۆر بە پەرۆشەوە یارمەتیی حکومەتی تورکیایان دەدا لە پەردەپۆش کردنی مەسەلەکاندا. ئەدمیراڵ چێستەر کاتی خۆی دۆستایەتییەکی باشی لەگەڵ سوڵتان عبدالحمیددا بەستبوو. ئەوە بوو ساڵی 1897 چێستەر وەك نوێنەری بەرژەوەندیی مسیۆنێرە ئەمەریکییەکان نێردرا بۆ بابی عالی بەڵام دوایی کە تورکیای جێهێشت ڕێککەوتننامەی بیرە نەوتێکی لەگەڵ سوڵتاندا بۆ خۆی مسۆگەر کردبوو. ساڵی 1922 چێستەر، بەو هیوایەی ئەو مافە نەوتیانەی کە بەڵێنی پێدرابوو هاتبێتە بەر کە (نیویۆرك تایمز کەرەنت هیستری)دا دەنووسێت "ئەرمەنەکان لە ناوچەیەکی شەڕاوی وپڕ گۆبەندەوە، کە بەردەوام گێچەڵیان پێدەکراو نەیاندەهێشت پێشکەوتن بە خۆیانەوە ببینن،گوێزرانەوە بۆ خۆشترین و بەپیتترین شوێنی سوریا .. کە ئاووهەواکەی، لە خۆشی وسازگاریدا دەڵێی ئاووهەوای کالیفۆرنیایە و بە پارەوپوول وهەوڵو ماندووبوونێکی زۆر دەستەبەر بووە بۆیان".بەم پێیە هەر لە سەرەتای ساڵانی 1920کانەوە، نکوولی کردن لە جینۆسایدی ئەرمەنەکان توانی جێگەی خۆی لە نێو ئەو کەشوهەوایەی تورکدۆستی ناو ئەمەریکادا، بە ئاسانی بکاتەوە.

جینۆسایدی ئەرمەن، لەبەر بەرژەوەندیی ئەمەریکاو ئەو دەوڵەتە زلهێزانە لەگەڵ تورکیای کەمالیزمدا تا یادی پەنجا ساڵەی، کە 1965 بوو، لە یادەوەریدا خەفە کراو چەندین سەرچاوە بە جینۆسایدی لەبیرکراو

ناویان دەبردو تەنانەت هیتلەر لە ساڵی 1939داو بە نیازی ئەوەی قڕبخاتە ناو جوولەکەکانی ئەڵمانیاو ئەوروپا لە کۆبوونەوەیەکیدا لەگەڵ سەرانی نازی دەڵێ "کوا کێ هەیە ئێستا باسی کوشتارو قڕکردنی ئەرمەنەکان بکات ". بەڵام لەو ساڵەدا، واتە 1965، شتێکی چاوەڕوان نەکراو ڕوویداو لەیادی پەنجا ساڵەی ئەو جینۆسایدەدا، کە 24ی نیسان سەدان هەزار ئەرمەن وخەڵکی دۆستیان لە ئەمەریکاو ئەوروپاو یەکێتی سۆڤێیت وئەرمینیا ڕژانە سەر شەقامەکان ولەوە بەدوا ئەو یادە هەموو ساڵێك دەکرێتەوەو بەڵام لە ئەمەریکاو زۆرێك لە وڵاتانی ئەوروپاو دنیادا دەکرێتەوە، بەڵام تا ئێستاش لەبەر بەرژەوەندییان لەگەڵ تورکیادا خۆیان لەقەرەی ناوی ئەنجامدەری کوشتن ودەربەدەرکردنی نزیکەی ملیۆن ونیوێك ئەرمەن نادەن وزۆریش ناوی جینۆساید نابەن وتا ئێستاش مەرایی ودووڕوویی و درۆ مۆرکی رەفتاری ئەمەریکاو دەوڵەتانی بەرژەوەندخوازە کە پەیڕەویی دیبلۆماسییەتی دۆلار دەکەن. تا ئێستاش، کە 23 دەوڵەت لە جیهانداو چل ویلایەتی ئەمەریکاو چەندین ڕێکخراوی نێودەوڵەتیی مافی مرۆڤ دانیان بە ناساندنی جینۆسایدی ئەرمەندا ناوە، کەچی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا. دانی پێدا نەناوەو مەسەلەکەش تەنها بەندە بە بەرژەوەندە جۆراوجۆرەکانیەوە لەگەڵ دەوڵەتی تورکیادا، هەرچەندە دەیان کەسایەتیی نووسەرو کۆنگرێسمان وخاوەن پێگەی سیاسی و رۆشنبیری وکۆمەڵایەتیی گەورە لە ئەمەریکا خۆیو جیهاندا هەوڵی ئەو ناساندنە دەدەن، بەڵام حکومەتی ئەو وڵاتە ناچێتە ژێری. بۆ نموونە کەسێکی وەك دێبۆرالیپشتادت نووسراوێك دەداتە لیژنەی پەیوەندییەکانی دەرەوەو مافی مرۆڤی سەر بە کۆنگرێس وتێیدا دەڵێت: "نکووڵی کردن لە جینۆساید، جا تورك ئەنجامیدابێت بەرانبەر بە ئەرمەن، یاخود نازییەکان کردبێتیان بەرانبەر بە جوولەکە مەبەست لێی خوێندنەوەیەکی تر نیە بۆ مێژوو، بەڵکو نکوڵیکار دەیەوێت لەو رێگەیەوە تۆوی چەواشەکاری بچێنێت بەوەی گوایە لێکۆڵینەوەی جیددییان لە مەسەلەکەدا کردووەو نکۆڵیکاران دەیانەوێت قەناعەت بەلایەنی سێهەمی بەستەزمان بکەن کە گوایە (مەسەلەکان بەو شێوەیە نین کە باس دەکرێن). نکووڵیکارانی جینۆسایدەکان هەوڵدەدەن مێژوو بەشێوەیەکی تر دابڕێژنەوە. بەشێوەیەك کە قوربانیەکان تاوانبار دەرچن و تاوانبارەکانیشبێگوناه. من داواتان لێدەکەم کە پشتگیری لەو بڕیارە بکەن، چون لە ئەمە ئەو ڕۆڵە دەسەلمێنێت کەوا کاتی خۆیو لە سەروبەندی جینۆسایدی ئەرمەنەکاندا، حکومەتی ئەمەریکا دەیگێڕا، لەبەرژەوەندیی گەلی ئەرمەن".

•رۆڵی کورد لە جینۆسایدی ئەرمەندا.. وەك ئەنجامدەر و وەك رزگارکەر

وەك پێشتر، لە گەلێ شوێنی ئەم نووسینەمدا ئیشارەتم پێداوە کەوا کورد کەم تا زۆرێك رۆڵی بووە لە کوشتاری ئەرمەندا، بەڵام نەك وەك میللەت یان نەتەوە بەڵکو وەك تاکە کەس خێڵو دەستەو تاقمێك کە لە ریزی سوپاو جەندرمەو سوارەی حەمیدی وتەشکیلاتێ تری دەوڵەتی عوسمانیداو دەبێ پێش هەموو شتێك لەوە بگەین کەوا بە حوکمی پێکەوە ژیانی هەردوك کوردو ئەرمەن لە رۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵو بە تایبەتی لە شەش ویلایەتەکەی وان وبەدلیس وئەرزڕوم وسیواس وخەرپوت و دیاربەکردا کەوا بزووتنەوەی رزگاریخوازی ئەرمەن بە ئەرمینیای یان ئەرمەنستانی رۆژئاوا ناوی بردووەو لە هەوڵی بەردەوامدا بووە کە دەوڵەتی گەورەی ئەرمەنستانی لە سەر دامەزرێنێو ئەمە بووەهۆی بەر یەککەوتنێکی سەخت لە نێوان هەردوولاداو لایەنی عوسمانی وەك پیشەی پێشتری لە ئیدارەدان و سیاسەت کردندا ڕۆڵی گەورەی هەبووە لە توندکردنی ململانێینێوانیان بەپێی سیاسەتی لە مێژینەی "پەرتکەو زاڵ بە".

پێش ئەوەی بچینە هەندێك وردەكاریی ڕۆڵی كورد لەم مەسەلەیەدا وا چاكە چاوێك بخشێنین بە پێكهاتەی دیموگرافی وشێوازی ژیانی هەردوولا لەم بەشەی وڵاتی عوسمانیدا، كە دواتر ململانێ لە سەر ناسنامە تا دەهات سەختتر وقووڵتر دەبووەوە. ئەڵبەتە لەو دەمەدا، لەوانە لە سەروەختی جینۆسایدی ئەرمەندا، دەوڵەتی عوسمانی لە ترۆپكی قۆناخی دەرەبەگایەتیی (فیودالیزم)دا بوو وسیستەمی پەیوەندییەكانی خێڵ هێشتا هەروەكو دەیان وسەدان ساڵ پێشتر بووە.

ئەو دەمە كورد لە ئەنەدۆڵی ڕۆژهەڵاتی توركیا یان كوردستانی باكووردا، كە خۆی لە شەش ویلایەتەكەدا دەبینییەوە زۆرینە بوو وژیانی خێڵە كوردەكان لە سەر ئاژەڵداری بەند بوو وبۆ بەخێوكردن ولەوەڕاندنی ئاژەڵەكانیان كۆچەر یان نیمچە كۆچەر بوون، بەشێكی تری ئەم خێڵانەش نیشتەجێ بوون وبێجگە لە ئاژەڵداری جووتیاریشیان دەكرد. ئەو دەمە تەواوی ناوچەكە دابەش بوو بوو بەسەر سەرۆك خێڵەكاندا كە لە هەمان كاتدا دەرەبەگ وخاوەن مڵكی ناوچەكانیان بوون وجووتیارو مەڕدارەكان دەبوو باج وسەرانەیان بدەنێ.

سەبارەت بە ئەرمەنیش، كە بێجگە لە نیشتەجێ بوونیان لە شارو دێهاتی تری وڵاتی عوسمانیداو بە تایبەتی ئەستەمووڵی پایتەخت وشارە توركیەكانی تر بەڵام زۆرینەیان لە كوردستانی باكوور یان شەش ویلایەتەكەی ڕۆژهەڵاتی عوسمانیدا نیشتەجێ بوون، كە ئەمان یان ڕابەرە سیاسیەكانی بزووتنەوە نەتەوایەتییەكەیان بە ئەرمینیای ڕۆژئاوایان دادەنا. ئەرمەنەكان لەم بەشەی دەوڵەتی عوسمانیدا نزیكەی 20% یدانیشتوانیان پێكدەهێناو دوو شێوازی ژیانیان پێكدەهێنا كەوا بەشێكیان دانیشتووی دێهات وخەریكی ئاژەڵداری وكشتوكاڵ بوون وئەمانیش چەشنی جووتیاری كورد دەبوو باج ومڵكانە بدەنە ئاغا كوردەكان كەوا بە یارمەتی دەوڵەت وكاربەدەستە گەندەڵو بەرتیل خۆرەكانی عوسمانی دەستیان نابووە بینیان وبۆ جووتیاری ئەرمەن مەسەلەی جیاكاری ئاینیشی هاتبووە سەر. بەڵام دانیشتوانی شارنشینی ئەرمەن بژێوییان لە سەر دوكانداری وپیشەگەری بەند بوو وزۆربەی پیشەكانی بازرگانی ودارتاشی وئاسنگەری و مسگەری و زێرنگەری و.. تاد، بە دەست ئەمانەوە بوو وئاستی گوزەرانیان بەردەوام لە كوردی دانیشتووی ناوچەكە بە دێهات وشارەوە باشتر بوو، چونكە هەمیشە جووتیارە كوردەكە ڕووی لەم كردووە بۆ سەلەم كردنی بەروبوومە كشتوكاڵی وئاژەڵدارییەكەی وئەمەش فرەجار بووەتە مایەی ئێرەیی وبەغیلی وبەرپابوونی جۆرە ناحەزی ودژایەتییەك لە نێوان خاوەن قەرزو قەرزارەكەدا.

ئەڵبەتە جووتیارە ئەرمەنەكانیش هەمان دۆخی جووتیارە كوردەكانیان هەبوو، لە سەرێكەوە زۆربەی ڕەنجی ساڵیان بە باج وسەرانە دەدا بە دەوڵەت وئاغا كوردەكان وبۆ ئەمان تەنها بەشی مەمرەو مەژی دەمایەوەو بەردەوام هەژاریو نەداری باڵی بە سەریاندا كێشابوو، لە سەرێكی تریشەوە ژێردەستەی خێڵە كۆچەرە كوردەكان بوون، بە هەردوو نیشتەجێبووانی كوردو ئەرمەنەوە، بە حوكمی سروشتی گەرمیان و كوێستان كردنی ئەم خێڵانە وبە كەم تەماشا كردنی نیشتەجێبووان بەردەوام زیانیان پێدەگەیاندن وستەمیان لێدەكردن. ئەڵبەتە دەوڵەتیش لە ڕەفتاری خێڵە كۆچەرەكان بێدەنگ بوو چونكە ئەوان سەربازو جەندرمەیان دەدایە دەوڵەت كە هەمیشە پێویستی بە جەنگاوەر بوو بۆ ڕاییكردنی جەنگ وشەڕوشۆڕەكانی لە ناوخۆو دەرەوەدا.

بێگومان لەم سیستەمەدا جووتیاری ئەرمەن بە حوکمی جیاوازی ئاینی وهەژموونی ئاینی ئیسلام و راڤە جۆراوجۆرو دژ بەیەکەکانی رابەرانی ئەم دینە لە مەلاو شێخانی تەریقەت، کە لە چەندین بۆنەدا گەلی ئەرمەن وئاشووری وکوردی ئێزیدی وهی تریشیان بە گاور ناودەبردو ناکۆکی وناحەزیی ئاینییان بەرپا دەکرد لەنێو میللەت وئایینە جیاوازەکانی چوارچێوەی ئیمپراتۆرێتی عوسمانیداو ئەڵبەتە لەم نێوانەدا هەر کەمینە ئاینی ومەزهەبییەکان زەرەریان دەکرد وبە ناچاری ستەمیان قبووڵ دەکرد.

ئەڵبەتە ئەم دۆخە دەیان وبگرە سەدان ساڵیش لەناو دەوڵەتی عوسمانیدا بەمجۆرە بەڕێوە دەچوو وچەشنێك لە ئاڵوگۆڕی بەرژەوەندی لەنێوان پێکهاتەکانی کۆمەڵگەی عوسمانیدا جێگیر بووبوو وهەر لایەك بە قەدەری خۆی قەناعەتی کردبوو،هەندێ سەرچاوە دەگێڕێتەوە کەوا خێڵە کوردەکان جۆرە دۆستایەتییەکیان لەگەڵ جووتیارە ئەرمەنەکاندا دروستکردبوو، کەوا هەر ماڵە کۆچەرێکی کورد ماڵە دۆستێکی ئەرمەنی هەبووە لە گوندەکانداو ئەم ماڵە ئەرمەنە لە زستاندا کاتێ کەوا خێڵ لە زۆزانەوە بۆ ئاران یان لە کوێستانەوە بۆ گەرمیان دا گەڕاوەو ئەم ماڵە جێگەی بۆ دۆستە کوردەکەی دابین کردووە وهەروەها ئالیکی زستانیشی بۆ ئاژەڵەکانی دەستەبەر کردووە لە بەرانبەر کرێ ومزێکدا کەوا کوردەکە داوێتێو بەم دۆستایەتییەی ئاڵوگۆڕی بەرژەوەندییە وتراوە(کریڤ) ولە بەرانبەریشدا کوردەکە دۆستە ئەرمەنەکەی لە زوڵم وستەمی خەڵکی ترو خێڵی تر پاراستووەو بە تایبەتیش ئاغاو دەرەبەگە کوردەکان لە بەرانبەر بڕێك سەرانەو خزمەتکردن بە ئاغا ئەرمەنەکانیان لە ستەم ودەستدرێژی کردن پاراستووە لە ناوچەکانی خۆیانداو داکۆکیان لێکردوون. ئەڵبەتە تێکڕا جووتیارو خێڵە کۆچەرە کوردەکان بەردەوا م ئیشیان بە بازرگان وپیشەگەرە دەستڕەنگینە ئەرمەنەکان بووە لە شارەکاندا بۆ دروستکردنی کەرەستەو پێداویستی کشتوکاڵی وئاژەڵدارییان وئەمە بۆ پیشەگەرەکان بازاڕێکی پڕ برەو بووەو هەر لەم سۆنگەیەشەوە بووە کەوا ئاستی بژێوی و گوزەرانیان لە هی رەشەخەڵکەکە باشتر بووەو بەڵکو گەلێ لە ئەرمەنی ناو شارەکان لە ئاستی چینە دەوڵەمەندو ناوەڕاستەکاندا بوون. بەم پێیەش کاریگەرییان لە سەر دامودەزگاو کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی زۆر بەرچاو بووەو بەتایبەتی لە ئەستەمووڵی پایتەخت وچەند شارێکی گەورەدا بۆ راییکردنی کاروباری دەوڵەت وبەتاییەتی لە ڕووی ئابورییەوە گوێ لە قسەیان گیراوەو گەلێکیشیان بەشدار بووە لە جومگەکانی حوکمڕانی ودەسەڵاتدا ئەمەش وایکردووە کە بەردەوام کاربەدەستانی عوسمانی بە (میللەتی سادیقە) ناویان ببەن.

من لێرەدا نامەوێ داکۆکیی لە پەرێزی کورد بکەم لە رەفتاریدا دەرهەق بە ئەرمەن بەڵکو دەمەوێ واقیعی سەردەمێك بخەمەڕوو کە تێیدا جووتیارو هەژاری کوردو ئەرمەن پێکەوە لەژێر رکێفی سیستەمێکی فیوداڵی عوسمانیدا ژیاون کەوا مەکینەی وەگەڕخستنی ئیدارەو سوپاکەی لە سەر شانی خەڵکە ڕەنجکێشەکەی ئیمپراتوریەتەکە بووە بە هەموو نەتەوەو پێکهاتەکانیەوەو لە رێگەی ئاغاو دەرەبەگی کوردو تورکەوە ئەم سیستەمە بەڕێوە چووە وبێگومانیشم لەوەی سەرۆك خێڵو ئاغاو دەرەبەگەکان بۆ مسۆگەر کردنی بەرژەوەندیی خۆیان وبە پشتیوانی کاربەدەستانی دەوڵەت درێغییان نەکردووە لە ستەم وقورس کردنی باری سەرشانی خەڵکی رەشوڕووت و پشکی رەنجدەرو هەژاری ئەرمەنیش لەم بوارەدا زیاتر بووەو بێجگە لە ڕووە ئابوورییەکەی جیاکاریی ئایینی بەکارهاتووە بۆ چەوساندنەوەی زیاترو تەنها ناوهێنانیان بە "گاور " و جیاکردنەوەی گەڕەك وشوێنی نیشتەجێبوونیان لە شارەکاندا بەسە بۆ ئەوەی

بزانرێت کە بارودۆخی ژیانی کۆمەڵایەتی ومەعنەوییان چۆن بووە. ئەگەرچی لای کورد، بە کۆچەرو جووتیاری نیشتەجێشەوە هەرگیز مەسەلەی توندڕەویی ئاینی ئەو کاریگەرییە قووڵەی نەبووە کە ناحەزیو شەڕی لە سەر دروست ببێت ولەگەڵ ئاییەنەکانی تری غەیرە موسڵمانداو بە تاییەتی مەسیحییەکان بە تەبایی ژیاون وهەرگیز وشەی "گاور " مانایەکی دزێوی نەگەیاندووە لای کوردو تەنانەت لەگەڵ ئەرمەنەکاندا سەردانی مزگەوت وکەنیسەی یەکتریان کردووەو لە بۆنە ئایەنیەکانی یەکتردا بەشداربوون ولەو سەردەمەدا کورد وەك مەسەلەیەکی کۆمەڵایەتی وکولتووری مامەڵەی لەگەڵ ئاینی ئیسلامدا کردووە.

ئەڵبەتە ئەوەی لە سەردەمی جینۆسایدی ئەرمەندا ڕوویدا کۆمەڵێك هۆکاری هەبوو، کە پێشتر هەندێ بە وردی باسکراون وئاڵۆزییەکی تەواوی خستە پەیوەندیی نێوان کوردو ئەرمەنەوە، کە پێشتر دەیان وبگرە سەدان ساڵ پێکەوە دەژیان، بە پێی ئەو سیستەمە سیاسی ئابوورییەی لە دەوڵەتی عوسمانیدا باوبوو وهەر لایەك بە قەدەری خۆی ڕازی بوو لە ملکەچ بوون بۆ دەوڵەت وباج وسەرانە دان بە ئاغاو سەرۆك خێڵەکان و ئەم بارە لە سەروەختی میرنشینە کوردەکانیشدا هەر بەو چەشنەی سەرەوە بوو.

لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەوە وردە وردە کاریگەریی بیری نەتەوەیی، کە لە ئەورووپا سەریهەڵدا بوو، لای گەلانی ژێردەستی ئیمپراتۆرێتی عوسمانی دەرکەوت ولەملاو لەولا ناڕەزایی لە سیاسەتی دەوڵەت بەرپابوو، میللەتان دەیانویست کە چیتر لەژێر چەپۆکی عوسمانیدا نەمێنن وبەتاییەتی دوای ئەوەی گەلانی بەڵکان دەستیان دایە شۆڕش وبە تاییەت تریش دوای ساڵی 1870 کاتێ کە بولگاریا ڕزگاری بوو لەژێر دەستی عوسمانی. ئەڵبەتە ئەرمەن پێش زۆربەی گەلانی بندەستی عوسمانی کەوتن لە داواکارییان بۆ مافی زەوتکراویان و چەوساندنەوەی چەندین سەدەیان. دەبێ ئاماژە بەو ڕاستییە بکەین کە بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی ئەرمەن لە هی کوردو عەرەب وگەلانی تر گەڵاڵەترو بەهێزتر بوو وەك دەرەنجامێك بۆ کاریگەریی بزووتنەوە سیاسیەکانی ئەو دەمەی رووسیا لە سەر ئەو بەشەی ئەرمینیای رۆژهەڵات کە لە بندەستیدا بوو لە سەرێکەوە کە بووە هۆی بڵاوبوونەوەی بیری رزگاریی نەتەوەیی لە بەشەکەی تری بندەستی دەوڵەتی عوسمانی وهەروەها پشتیوانی وڵاتانی ئەوروپاو بەتاییەتی دەوڵەتە زلهێزەکانی ئەو دەمە چەشنی بەریتانیاو فەرەنساو ئەڵمانیا لە سەرێکی ترەوەو کاریگەریی بەرچاوی مسیۆنێرەکان و رەخساندنی هەلی خوێندنی بەرفراوان بۆیان لە هەموو قۆناخەکانی خوێندندا.

پێداگرتنی حیزب و رێکخراوە ناسیۆنالیستەکانی ئەرمەن لە سەر جێبەجێکردنی بەرنامەی چاکسازییەکان، کە لە ساڵی 1839دا حکومەتی عوسمانی دەریکرد بەناوی (تەنزیمات)ەوە بەڵام هەرگیز جیددی نەبوو لە جێبەجێکردنی و لە دوای جەنگی عوسمانی لەگەڵ رووسیاداو سەرکەوتنی رووسیاو تێکشکانی سوپای عوسمانی ساڵی 1878 لە ڕێککەوتننامەی بەرلینی ساڵی 1878دا دەوڵەتی عوسمانی پابەندکرا بە جێبەجێکردنی خاڵەکانی چاکسازی کە تیایدا دەبوو نیمچە سەربەخۆییەك بۆ ئەرمەن دەستەبەربکرێت لە شەش ویلایەتەکەی رۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵدا، واتە کوردستانی باکوری ئەمڕۆ، کە ئەرمەن دەیانویست دەوڵەتی ئەرمەنستانی گەورەی لە سەر دامەزرێنن بێ رەچاو کردنی کەوا زۆرینەی دانیشتوانی کوردن. ئەڵبەتە لەم قۆناغەدا ئەرمەن بە تەواوی پشتیان بە رووسیاو دەوڵەتە زلهێزەکانی ئەورووپا بەستبوو وحیزبە ناسیۆنالیستەکانی ئەرمەن وبەتاییەت تاشناك رۆڵێکی زۆر خراپیان دەگێڕاو جاری راپەڕینی چەکدارییان

دا، بێ ئەوەی هەلومەرجی لەبار بێت ودەوڵەتە زلهێزەکانیش هەریەکە بۆ بەرژەوەندی خۆی کاری دەکرد. حکومەتی سوڵتان عبدالحمیدیش هێندەی تر شێلگیربوو وبەوە تۆمەتباری دەکردن کە بوون بە دەسکەلای رووسیاو وڵاتانی ئەوروپاو راستیەکەشی هەروا بوو و رێکخراوەکانی ئەرمەن دەیانویست بەهەر نرخێك بووە بارودۆخی (ئەرمینیای رۆژئاوا) بشێوێنن بەو هیوایەی وەك چۆن رووسیا دەستی کێشایە ناو بوڵگاریاوەو بوو بە هۆی رزگاربوونی بەو چەشنە رووسیاو دەوڵەتە گەورەکانی ئەوروپا ناچار بکەن ناوچەکە داگیر بکەن وپاشان لە بەرژەوەندی ئەرمەن بشکێتەوە.

ئەم کارەی ئەرمەنەکان، کە بۆ دەستەبەرکردنی مافی خۆیان هەموو رەوایی وپاساوێکیان دەدایە، وەك ورووژاندنی شارە زەردەواڵە بوو وحکومەتی سوڵتان لە جیاتی ئەوەی بەڕاستی بەندەکانی چاکسازی جێبەجێبکات بە جارێ دەهری بوو و کەوتە قڕکردنی ئەرمەن لە پایتەخت وشارەکان و ناوچەکانی رۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ، ئەڵبەتە بۆ ئامادەکاریش ساڵی 1891 بەشێکی بەرچاوی خێڵە کوردەکانی چەکدار کرد لەژێر ناوی (سوارەی حەمیدیە)داو کەوتە پیلانگێڕیی ئەوەی کوشتارەکە بە کورد بکات لەژێر پەردەی ئاین وهاندانی مەلاو شێخانی تەریقەت گوایە مەسەلەکە لە پێناوی ئاینی ئیسلامدایەو دژ بە کافران کە پێشتر زەمینەسازیی بۆ کردبوو وسەرجەمی ئەرمەنی بە (گاور) ناودەبرد. بۆ ئەم مەبەستەش سوڵتان جاڕی (جیهادی پیرۆز)ی داو بەردەوام حکومەتەکەی لە هەوڵی ئەوەدا بوو کورد وەك خێڵ و وەك خاوەن مڵك لە کوشتاری ئەرمەنەوە بگلێنێو تەماحی تاڵان ماڵو سامان وزەویوزاریان بخاتە بەردەست. بێگومان بێجگە لە کورد میللەتانی تریشی تێوەگلاندبوو وەك چەرکەس وئەلبان کەوا لە جەنگەکانی بەڵکان و جەنگی ڕووس وعوسمانیدا وەك میللەتانی موسڵمان لەو وڵاتانە دەرکرابوون ولە تورکیا لە ناوچەکانی ئەرمەن وکورددا نیشتەجێ کرابوون ئەمانە پێیاندەوتن (موهاجیر)و لە شوێن وماوای خۆیان پێش کۆچکردنیان هەموو ماڵو سامانیان تاڵانکرابوو و رقێکی ئەستووریان لە گەلانی مەسیحی دەبووەوە وبۆ هەل دەگەڕان تۆڵەی خۆیان بکەنەوەو لەپای ئەو زوڵم چەوساندنەوەی لە وڵاتی خۆیان تووشی هاتبوون وئێستا لە مەسەلەی ئەرمەن لەبارتر نیە بۆ ئەوەی تۆڵەی خۆیان بکەنەوە.

لە سەری ئەرمەنیشەوە رابەرانی بزووتنەوە نەتەوەییەکەی ئەرمەن وبەتایبەتی حیزبی تاشناك هێند شێلگیری پشێوی نانەوە بوون هێند بەتەنگ بەرنامەڕێژی و هاوخەباتییەوە نەبوون لەگەڵ کوردو رابەرانیدا، کە ئەمانیش بە هەمان چەشنی ئەرمەن چەوساوەو ژێردەستە بوون وسوودمەند لەم بەینەدا سەرۆك خێڵو ئاغاو دەرەبەگە کوردەکان بوون کە زۆرێکیان وەك پێشەی ئەم چین وتوێژە لە هەموو کات وشوێنێکدا ئەوەی کە بۆ بەرژەوەندیی چینایەتییان دەبنە داردەستی رژێمە سەرکوتکەرەکان، دەنا جووتیارو خەڵکی هەژاری کورد هیچ سوودو قازانجیان نەبوو لە دژایەتی کردنی خەڵکی ئەرمەندا تا رەشەخەڵکەکەی ئەمانیش لە هەردوو سەری رابەرانی نەتەوەییان وحکومەتی عوسمانییەوە بە گورگانخواردوو چووون و بوون بە قوربانی وسووتەمەنی. حکومەت بەوە هانی کوردی دەدا لە دژی ئەرمەن کەوا ئەمان، واتە ئەرمەن، دەیانەوێت تەواوی خاکی کوردان داگیر بکەن ودەوڵەتی خۆیانی لە سەر دامەزرێنن لەڕاستیشدا رابەرانی نەتەوەیی ئەرمەن نکووڵییان لەمە نەدەکردو لەناو کۆمەڵگەی ئەرمەن ولە ناوەندەکانی دەرەوەدا کوردیان زۆر بەدناو کردبوو وبە چەتەو پیاوکوژو شەڕەنگێز لە قەڵەمیان دەداو وایان دەردەبڕی کە ئەوان گرفتاری دەستی کوردن نەك دەوڵەتی عوسمانی.

ئەڵبەتە بزووتنەوەی نەتەوایەتی ئەرمەن لە سەردەمی جڵەوی دەسەڵات بەدەستەوە گرتنی تاقمی تورکە لاوەکانەوە یان کۆمیتەی ئیتیحادو تەرەقی لە ساڵی 1908 تا 1914 لەگەڵ ئەم حکومەتە تەواو تەباو هەماهەنگ بوون و دژ بە کوردو رابەرانی هەڵوێستیان وەرگرتبوو وتەنانەت لە قەتڵوعامی ساڵی 1909ی شاری ئەدەنەش بێدەنگ بوون کەوا بە دەسیسەی ئیتیحادییەکان هەزاران کەسی ئەرمەن کوژران.

کاتێك کە جەنگی جیهانی یەکەم دەستی پێکرد حکومەتی تورکە لاوەکان لە جەنگدا دایە پاڵ ئەڵمانیاو لەبەر شەڕی رووسیادا لە ساری قامیش ساڵی 1914 سوپای عوسمانی تووشی شکستێکی گەورە هات و رووسیا شاری وان وچەند ناوچەیەکی بەرفراوانی داگیرکردو ئەرمەنەکان بە تەواوی توانایانەوە دایانە پاڵ رووسیاو دژ ببە دەوڵەتی عوسمانی وەستانەوەو لە شاری وان ودەوروبەری قەتڵوعامێکی زۆری کوردیان کردو هەڕەشەی دامەزراندنی دەوڵەتی ئەرمەن لە رۆژهەڵاتی ئەرمەندا تەواو بەرجەستە بوو ومەکینەی پروپاگەندەی عوسمانی زۆر سەرکەوتوو بوو لە تەیارو ئامادەکردنی بەشێك لە کورد کەوا لە ڕووی بەئاگایی یان بێئاگاییەوە بێت بەشداربن لە کوشتاری ئەرمەندان، کە لە بەهاری ساڵی 1915دا بە خەستی وپەلامارێکی بەربڵاو دەستی پێکردو سیاسەتی دەوڵەتیش کە بە دروشمی "پەرت کەو زاڵ بە" کاری دەکرد ئەنجامی باشی بۆ حکومەتی ئیتیحادو تەرەقی هەبوو.

گەلێ لێکۆڵەرو سەرچاوە کۆکن لە سەر ژمارەیەکی هێجگار قەبەی قوربانیانی ئەرمەن و ڤ.تارلیە پاش لێکۆڵینەوەو وردەکارییەکی تەواو کۆتا ژمارەی زیانی ئەرمەن بەم شێوەیە دیاری دەکات: "کوژراوانی سەردەمی سوڵتان عبدالحمید 300 هەزار کەس، کوژراوانی ئیتیحادییەکان ملیۆن ونیوێك، هەڵاتووان بۆ قەوقازو وڵاتانی عەرەبی 800 هەزار". وەك نموونە لە بەشداریی کورد لە کوشتاری ئەرمەندا دکتۆرکەمال مەزهەر لە کتێبە مێژووییە ناوازەکەیدا "کوردستان لە ساڵانی جەنگی جیهانیی یەکەمدا " دەگێڕێتەوە:لە کوشتاری یەکەمدا ساڵی 1895 شێخێکی تەریقەت بەناوی مەلا سەعید ئەحمەد لە شاری ئورفە یەکەم دەسپێکی ئەوە بوو کە ئەرمەنییەکی بێتاوانیان هێناوەتە بەردەستی ولەبەرچاوی خەڵك سەری لەلاشەی کردووەتەوەو فەرمانی قەتڵوعامی کردووە کەوا ئەرمەن "ملکەچی سوڵتان وخەلیفەی موسڵمانان نەبوون". هەروەها ناوی چەندین پیاوکوژ دێنێ کە هەریەکەیان سەدو دووسەدو سێسەدی کوشتووەو بە غەزاو جیهادیان لە قەڵەم داوە. بە هەمان شێوە چەندین ئاغای کورد کاروانی ئەرمەنەکانیان لە جەندرمەی تورك کڕیوەتەوەو پاش ئەوەی ڕووتیان کردوونەتەوەو چییان پێبووە لێیانسەندوون کوشتوونیان وئەمە مەرجی جەندرمەکان بووە بۆ ئاغا کوردەکان ئەڵبەتە پاش کوشتنیشیان سکیان هەڵدڕیون وبۆ لیرەی ئاڵتوون گەڕاون. ڤ. کردلێڤسکیش لەم ڕووەوە دەڵێ: "بە چاوی خۆم لە هاوینی 1916دا دیومە کەوا کوردەکان تاقم تاقم ئەرمەنیان وەبەرخۆیان داوە بۆ بەدلیس. بەو نیازەی لیژنەی پەنابەران پارەیان لە سەر بدەنێ".
لە گەلێ شوێن کوردەکان لای خۆیان ئەرمەنەکانیان لە تورك دەشاردەوەو پاشان دەیانبردن بۆ بەدلیس و رادەستیان دەکردن. لە هەندێ حاڵەتیشدا سەرۆکە کوردەکان تەواوکەری کاری خەڵکی تر بوون وبۆ نموونە سمکۆی سەرۆکی شکاك لە تەنگی قوتووردا بۆسەیەکی بۆ چەند دەستەو تاقمێکی ئەرمەن دانابوو

کەوا لە مردن رزگاریان بووبوو وپیاوەکانی هێرشیان کردبوونە سەرو قەسابخانەیەکی نوێیان بۆ سازکردبوون و ئەمەش مشتێکە لە نموونەی خەروارێك.

ڕاستیکەی سیاسەتی عوسمانیەکان تاڕادەیەك سەرکەوتوو بوو کە دەیانویست ئۆباڵی قەتڵوعامەکانیان بخەنە ئەستۆی کوردو دەبێ پێ لەوەش بنێین کەوا دەمارگرژیی کوێرانەی ئاینی، کە لە ئەنجامی هاندان وپڕوپاگەندەی عوسمانیەکانەوە هاتبووە ئاراوەو دواکەوتوویی کورد لەڕووی شارستانیەوە دوو هۆکاری سەرەکی بوون کەوا پاڵیان بە زۆر کوردەوە دەنا بە دەم بانگەوازی "جیهادی پیرۆز " ی سوڵتانەوە بڕۆن ولە کوشتارو غەزای "کافراندا " خێرو چاکەی خواوەندیان دەست بکەوێت وهەندێکیشیان لە کاتی سەربڕینی ئەرمەندا سڵاواتیان لە سەر پێغەمبەر دەدا. هەرلەم ڕووەوە کەمال مەزهەر باسی لە بەراوردێکی مێژوویی دەکات ودەڵێ خۆکوردو تورك وگەلانی دیکەی ناوچەکە لەپێش ئەم کوشتارەدا دواکەوتووتربوون وبێگومان پابەندی ئیسلام بوون کەچی لەسەدان ساڵی ڕابردوودا کارەساتی خوێناویی وا لەنێوان کوردو ئەرمەن یان کوردو ئاشووریدا ڕووینەداوە وتەنانەت زۆرێك لەنووسەران ولێکۆڵەرەوانی بیانی بەشێوەیەکی تایبەتی سەرنجی ئەم حاڵەتەیان داوە کەپەیوەندیی نێوان کوردو مەسیحییەکانی کوردستان لەباشترین پەیوەندیی نێوان گەلانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بووەو تەنانەت هێندە بەئاسایی مامەڵەیان لەگەڵ یەکتر کردووە کەوا ئەرمەنەکان چوون بۆمزگەوتی موسڵمانان وئەمانیش سەردانی کەنیسەکانی ئەوانیان کردووە وهیچ گرژییەکی ئاینی ومەزهەبی لەنێوانیاندا نەبووە. کەوابوو هۆکارە نوێکانی دنەدان وهاندان، وەك باسمان کرد، پەردەیەکی رەشی دەمارگرژیی کوێرانەیان کێشا بەسەرهەست وبیری ئاینیی کورددا دەرهەق بەئەرمەن وگەلێ بەڵگەش هەن کەپشتیوانی ئەم ڕایە دەکەن ولەزۆرێك لەناوچە کوردییەکاندا پیاوانی ئاین لەمەلاو موفتی وشێخانی تەریقەت، بەپێی فەرمانی حکومەت هەست وسۆزی خەڵکیان دەورووژاندو بەئاشکرا هانیاندەدان "کافران" بکوژن وکەنیسەو پەرستگاکانیان بڕووخێنن و بەم لۆجیکە ئەوەی لەئاینی مەسیحی خۆی هەڵگەڕایەتەوە و ببوایەتە ئیسلام زیانیان پێنەدەگەیاند و بەم رەنگە هەستی کوێرانەی ئاینی لای کوردە سادەوساکارەکان کەتائەو کاتە لەناخیاندا خەفەبوو، بەپێی نەخشەو پلانێکی داڕێژراو لەمتبوون خەبەریان کردەوەو بەزۆر کوردیان تێئاخنی.
ئەڵبەتە زۆربەی ئەو کوردانەی کەبەشداربوون لەکوشتاری ئەرمەندا لەڕیزەکانی "سوارەی حەمیدی " دا بوون، کە لەبنەڕەتدا بۆئەم کارە دامەزرابوو. ئەمانە بێجگە لە رۆڵی خۆیان خەڵکی عەشایەریشیان هاندەدا بۆکوشتاری ئەرمەن وبەتایبەتی لەکوشتاری دیاربەکرو ئەرزڕوم و شوێنانی تریشدا رۆڵێکی زۆر بەرچاویان بووە. ئەڵبەتە دەبێ ئەوە بڵێین کەوا بەشداری هێزەکانی سوارەی حەمیدی لەکوشتاری ئەرمەندا وەك تەشکیلەیەکی حکومەت بووە، چەشنی بەشداریی سەربازو جەندرمە، نەك وەك بەشداری کورد، هەرچەندە دواکەوتوویی ژمارەیەك لە ئاغاو دەرەبەگەکانی کوردیش رۆڵی خۆیان بینی ولە سەرێکی تریشەوە سەرکردەکانی سوارەی حەمیدی وژمارەیەك لەو ئاغایانە کوشتاری ئەرمەنیان بەهەل دەزانی بۆئەوەی گیرفانیان پڕبکەن وملّك ومالّ وزەوی وزاریان داگیربکەن ولەمەشدا حکومەتی عوسمانی هانیدەدان وهاوکاریی دەکردن.

وەك پێشتریش ئاماژەمان بۆکردووە، لەڕووی تێگەیشتن لەدۆخی ئەو دەقەوە حیزب و رێکخراوەکانی بزووتنەوەی نەتەوەیی ئەرمەن و بەتایبەتیش تاشناك وەك حیزبێکی باڵادەست نەیانتوانی پەیوەندیی

دراوسێتیی چەندین سەدەی کوردو ئەرمەن هەڵبسەنگێنن بەڕاستی وکار بۆ ئەوە بکەن هەست وسۆزو خەباتی هەردوو میللەت یەکبخەن و وەك لازاریف دەڵێ "تاشناکیەکان خزمەتێکی خراپی گەلی ئەرمەنیان کرد چونکە هانیاندان بۆ راپەڕینێك کە هێشتا کاتی نەهاتبوو و گیانی رق وکینەیان لایان دەورووژاند دژ بە هەموو کوردو تورك".

هەروەها ئۆرۆتونیان دەڵێ: "لە جیاتی راکێشانی دیموکراتییەکانی گەلی کورد وەك هاوپەیمان وخەبات کردن پێکەوە دژ بە ئاغاو دەرەبەگی تورك، حیزبە نەتەوەییە دیموکراتەکانی ئەرمەن لە رێگەی بانگەشەیانەوە بۆ رق و کینەی رەگەزپەرستی و ئاینی، توانییان دیوارێکی ئەستوور لە نێوان هەردوو گەلی ئەرمەن وکورددا دروست بکەن. ئەڵبەتە سیاسەتێکی لەم چەشنەی نامیللی وخۆکوژی پێش هەموو شتێك خزمەتی تەنها چینە فیودالّەکەی کوردو تورکی کردو هیچی تر".

ئەم سیاسەتی پێداگرییەی نەتەوەپەرستانی ئەرمەن کە بە تەنها خۆیان سوارچاکی مەیدان بن وهەموو ناوچە کوردنشینەکانی کوردستانی باکوور بخەنە ژێر رکێفی ئەو دەوڵەتەی بەتەمابوون دروستی بکەن وئەرمینیای گەورەی ناوبنێن بەو پێیەی لە رۆژگاری دێریندا لە ژێردەستی دەوڵەتەکانی ئەواندا بووەو ئەمە بەجارێك کوردی ترساندو بەتایبەتی وای هەست دەکرد کە دەوڵەتە گەورەکان هاوکارو یارمەتیدەری ئەرمەنن، کە هاوئاینیانن. بەم پێیە ئەگەر مەسەلەکەمان بەشێوەیەکی تر تەماشاکرد ئەنجام وا دەکەوێتەوە کە مونەوەری کورد دەترسا رۆڵی کەم بێتەوەو جووتیاری کورد دەترسا زەوییەکەی لە دەست بچێت وئاغاو دەرەبەگەکانی کوردیش ئامانجیان ئەوە بوو کە پارێزگارییی لە دەسەڵاتی خۆیان بکەن. بێگومان کاربەدەستانی عوسمانیش دەستێکی باڵایان هەبوو لە بڵاوکردنەوەی ترس لەناو کورددداو تێکدانی پەیوەندیی کوردو ئەرمەن وبە هەموو شێوەیەك هەوڵیاندەدا درزی نێوانیان قووڵ بکەنەوەو رێگایان لە هەر هەوڵێکی نزیکبوونەوەی ئەو دوولایەنە دەکرد. ئەڵبەتە کورتبینیی بزووتنەوەی نەتەوەیی لەهەردوولای کورد و ئەرمەنەوەو دەستێوەردانی دەوڵەتە گەورەکان وهەوڵی بەردەوامی دەوڵەتی عوسمانی بۆ تێکدانی پەیوەندیی نێوان کوردو ئەرمەن وچەواشە کردنی کورد رۆڵی خۆیان بینی بۆ هەڵچوون و وروووژاندنی بەشێك لە کورد دژ بە ئەرمەن و ئەنجام دەگەینە ئەو راستییەی کە گرژیی کوێرانەی ئاینی تاقە هۆکار نەبوو بۆ کوشتاری ئەرمەن.

ئەگەرچی بەشێك لە کورد بوون بە ئامێرو دەسکەلای حکومەتی عوسمانی بۆ کوشتاری ئەرمەن وکاریگەری خراپی کردە سەر پەیوەندیی هەردوولاو ئاسەواری تا ئێستاش بەدیدەکرێت ولەو سەردەمەو دواتریشدا کاریگەریی خراپی لە ناوەندی نێودەوڵەتیدا بە جێهێشتووەو هەمیشە کورد وەك پیاوکوژ وێنا کراوە. بەڵام سەرباری ئەو هەموو بەدناو کردنە کوردی سادەو ساکار بە سروشتی خۆیان هەڵوێستی زۆر شەرەفمەندانەیان هەبووە لە ئاست قوربانیانی پلانی لەناوبردنی ئەرمەنداو هەرچەندە سیاسەتی حومکڕانان بەری بەو مەسەلەیە دەگرت ونەیدەهێشت تەشەنە بکات بێگومان زۆربەی خەڵکی کورد بەشدار نەبوون وتەنها وەك تەماشاکەر مانەوە لەبەر هەڕەشەی کاربەدەستانی دەوڵەت بە سزادانی قورسی هەرکەسێك یارمەتی ئەو ئەرمەنە لێقەوماوانە بدات وئەگەر هەر کەسێك ئەرمەن لەماڵیدا بگیرێت گەورە بێت یان منداڵ ئەوە مامەڵەی ئەرمەنی لەگەڵ دەکرد. لەگەڵ ئەو هەموو هەڕەشەو گوڕەشەیەشدا کەچی زۆرێك لە

خەڵك نیگەرانیی خۆیان دەردەبڕی لەو کوشتارەو لە گەلێ شوێن یارمەتیی ئەرمەنە لێقەوماوەکانیان دەداو سەدان وهەزارانیان لە برسێتی و مردن رزگارکرد. لەم بارەیەوە گردلیڤسکی دەنووسێت "ئەرمەنەکان لە هەموو شوێنێك دۆستیان هەبوو لەناو کوردەکانداو لە دەستی تورك رزگاریان دەکردن".

بەڵگەی لەم چەشنە زۆرن و هەر ئەمەشە وایکردووە کەوا کوردێکی وەك عبدالعزیز یامڵکی بڵێت "ئەو ئەرمەنانەی کە لە ئەنەدۆڵدا ماونەتەوە ئەوانەن کە لە شمشێری تورك رزگار بوون وبێ هیچ زیادەڕۆییەك سێ لە سەرچواری ئەوانە بە یارمەتیی کورد رزگاربوون".دەکرێ لێرەدا چەند نموونەیەك باس بکەین:

ئیبراهیم پاشای پاشای میللی بەوە ناسرابوو کە زۆر دڵسۆزی عبدالحمیدە لەناو هێزی سوارەی حەمیدیدا لەگەڵ ئەوەشدا هەڵویستی زۆر ئیجابی بوو بەرانبەر بە ئەرمەن لە قۆناخی یەکەمی کوشتارەکەدا توانی نزیکەی دە هەزار ئەرمەن رزگار بکات. لە قەتڵوعامەکەی ئورفەدا ساڵی 1894، 2500 ژن ومنداڵ لە ترسا چوبوونە کەنیسەی ئەرمەنەوەو خەڵکی هەرچی و پەرچی نەوتیان پێدا کردن وئاگریان تێبەردان وسێ کورد کە مستەفا ئاغاو دوو برای بوون پەنجا کەسیان لێ دەربازکردن وهەر ئەم سیانەش توانییان تەواوی ئەرمەنی گەڕەکەکەی خۆیان لە مردن قورتار بکەن. لە شوێنێکی تردا هاتووە کەوا "زۆرێك لە ئاغاکان ژمارەیەکی بەرچاویان لە ئەرمەن رزگارکردووە مەحمود زادە بەیتوڵڵا بەگ تەواوی ئەرمەنەکانی ناوچەی موکسی لە مردن دەرباز کردووە...". لە گەلێ شوێنی تریش کوردەکان هاوکاریی ئەرمەنیان دەکرد لە هەڵاتن وخۆشاردنەوەدا لە چەند شوێنێکی تریش کوردەکان هەر لەم ئاستەدا نەدەوەستان گەلێکیان بە چەکی خۆیانەوە دەچوونە پاڵ ئەرمەنەکان وبەرهەڵستیی حکومەتیان دەکرد کە سنوورێك بۆ کۆمەڵکوژی دابنێت و لەم رووەوە رۆڵی کوردانی دەرسیم بەرچاوەو چەندین چار لەگەڵ ئەرمەن راپەڕینیان بەرپاکردووەو نزیکەی پێنج هەزار ئەرمەنیان داڵدەداو نەیانهێشت بکوژرێن. کوردە ئێزیدییەکانیش، کە وەك مەسیحییەکان، بەر زوڵم وستەمێکی زۆری عوسمانی کەوتبوون بەوپەڕی هەستی دۆستانەوە یارمەتی وهاوکاریی ئەرمەنیان دەکرد.

لە گەرمەی جەنگی جیهانیی یەکەمدا کاتێ کە هێزەکانی رووسیا دەگەیشتنە هەر شوێنێك لە ئەرمینیاو کوردستاندا ژمارەیەکی زۆری پەنابەری ئەرمەنیان لای کوردەکان دەبینی و لە قاتوقڕی وگرانی وبرسێتی ساڵانی جەنگدا ئەمانە ئەو نانە کەمەی خۆیان دەکردە دوو لەتەوەوگیانی ئەرمەنیان پێ دەپاراست.لە پاش کۆتایی جەنگ خەڵکێکی زۆری ئەرمەن دۆزرانەوە کەوا کوردەکان داڵدەیان دابوون. لە پاش ئاگربەستی مۆدرس چەند نوێنەرێکی کورد سەردانی نوێنەرایەتی دەسەڵاتی بەریتانیایان لە حەڵەب کردو نامەیەکیان ڕادەستیان کردکە تێیدا هاتبوو: "لە گوندو رەشماڵەکانماندا 650 ئەرمەنی هەن کە زۆریان ژن ومنداڵن ولای دراوسێکانیشمان زیاد لە 3800 کەس هەن. ئێمە ماوەی چوار ساڵە بەخێویان دەکەین ونامانەوێ نانەکەمان بە خۆڕایی بڕوات. هەروەها لای خێڵەکانی دۆستمان، کە زۆرتر لێ رەوە دوورن 6800 ئەرمەنی داڵدە دراون... ". بەم رەنگە سەدان ئەرمەنی پەنایان بردبووە بەر گوندو ڕەشماڵی خێڵ وجووتیارە کوردەکان ولە کوشتن پارێزراو بوون، لە هەردوو کوردستانی بەری عێراق وئێرانیشدا. ئەمە لە کاتێکدا بووە کە ئەگەر دەسەڵاتدارانی عوسمانی بە هەر کەس وخێڵێکیان بزانیبایە داڵدەی ئەرمەنیان داوە تووشی گەورەترین سزایان دەدان. بێجگە لە کورد گەلێ لە خەڵکی بیرمەندو رۆشنفکری تورکیش لە دژی ئەم کۆمەڵکوژییە وەستابوونەوەو بۆ نموونە لە هاوینی ساڵی 1915دا هاوڵاتیانی شاری ئەرزڕوم کە

تورك بوون دژی دەسەڵاتداران وەستانەوە لە كوشتاری ئەرمەندا لە تەرابزۆنیش گەلێك لە خێزانە توركەكان ئەرمەنیان دەشاردەوە لە ماڵەكانی خۆیانداو بە هەمان شێوە لە شاری یۆزگاتی نزیك ئەنكەرەدا تەنانەت ژمارەیەكی بەرچاویش لە كاربەدستانی تورك وەك والی وقایمقام وفەرماندەكانی سوپاو جەندرمە دژ بەم كوشتارە بوون ولەو شوێنانەی بیانتوانیایە هەوڵیاندەدا جێبەجێی نەكەن.

لە مەسەلەی بەشداری كردنی كورد لە كوشتاری ئەرمەندا د كتور هۆگر تاهیر تۆفیق لەكتێبەكەیدا"الكرد والمسألة الأرمنية 1897 – 1920" كە لێكۆڵینەوەیەكی قووڵو ناوازەیە باس لە دووبەشی كورد دەكات سەبارەت بە رۆڵیان لە جینۆسایدی ئەرمەندا، یەكەمیان كەوا كەمینەو زۆربەیان لە عەشیرەتە كۆچەرەكانن و ئەمەشیان زیاتر بۆ تاڵان وبڕۆ بووە، لەبەر باری ئابووریی سەختی ئەو دەمەی كوردستان و هەندێ نەریتی خێڵەكیی ئەو دەمە كە وەك نەریت تاڵانی باو بووە لەناو خۆشیاندا. لەم حاڵەتەدا كەمتر كوشتار روویداوە.دووەمیان، كە زۆرینەی میللەتی كورد دەگرێتەوە لە باكووری كوردستاندا، كەوا هەڵگری رەوشت خەسڵەتی كوردی رەسەنن وئەوان لەو رووداوانەدا بەشدارییان نەكرد، بەڵكو گەلێ ئەزموون وبەڵگە هەن كەوا تاقە دۆستی ئەرمەن كورد بوون و ئەمانیش بوون كە رۆڵی گەورەیان هەبووە لە رزگاركردنیانداو تەنانەت بەشێكیش لە سوارەی حەمیدی رۆڵی رزگاركردنیان بینیوە.

سەبارەت بە بەشی یەكەم لە كورد سەرەكیترین پاڵنەریان بۆ بەشداربوون لەو كوشتوبڕەدا هۆكاری تۆڵە كردنەوە بووە لەو كارو رەفتارە دزێوانەی كۆمیتە شۆڕشگێڕەكانی ئەرمەن بەرانبەریان دەیانكردو لەبەر ئەوە هەروەختێ بۆیان بكرایە تۆڵەیان دەكردەوە. ئەم حاڵەتانە زیاتر لەناوچەی وان وناوچە سنوورییەكانی تری عوسمانی لەگەڵ ئێراندا روویدەدا كاتێ كە رێكخراوە شۆڕشگێڕەكانی ئەرمەن لەوێوە دەهاتن بە دیوی عوسمانیداو كوردەكانیان دەكوشت وئەمانیش تۆڵەی خۆیان دەكردەوە.

بێینەوە سەر رۆڵی كورد لە رزگاركردنی ئەرمەندا لە سەروەختی كۆمەلكوژییەكەیاندا دیسانەوە لێكۆڵەر دكتۆر هۆگر تاهیر تۆفیق وردەكارییەك لەم رووەوە باس دەكات كە جەنەراڵ مایۆسكی، كەوا كونسوڵی گشتیی رووسیا بووە لە وان وئەرزڕوم لە نەوەدەكانی سەدەی نۆزدەدا بۆ ماوەی حەوت ساڵ. لە راپۆرتێكی دوورودرێژیدا باس لە رۆڵی كورد دەكات لە هاوكاری و رزگاركردنی ئەرمەنداو ناوی چەند شێخ و ئاغایەكی كورد دێنێ كە رۆڵی بەرچاویان بینیوە لە پاراستنی ئەرمەنەكاندا، لەوانە حوسێن پاشای حەیدەرانلی وسوڵتان بەگی برای وكەسێك بەناوی حاجی ئاغا لە ویلایەتی مووسڵ وچەندین ناوو هەڵوێستی ئیجابی لەم رووەوە، تا ئەو رادەیەی كەوا مایۆسكی لە چەندین شوێندا گاڵتە بەو بیروڕایانە دەكات كە ئەرمەنیان بە كۆیلەی كورد لە قەڵەم دەداو كوردەكان هەموو دزو جەردە بوون.هەر هەمان نووسەر لە جێگەیەكی تری كتێبەكەیدا لەبارەی رۆڵی عەشیرەتە كوردەكانەوە بۆ رزگاركردنی ئەرمەن دەڵێ "سەبارەت بە عەشیرەتە كوردەكان لە رووداوەكانی ساڵی 1915ی قەتڵوعامی ئەرمەنەكاندا شایەتحاڵانی وەك كارۆساسۆنی وعبدالرزاق بەدرخان وكامل بەدرخان وشاخۆڤسكی و ئەفسەرانی تری رووس كۆكن لە سەرئەوەی عەشایرەكان لەو ڕووداوانەدا بەشدار نەبوون بەڵكو رۆڵیشیان زۆر بووە لە رزگاركردنیانداو لە ساڵانی 1915-1917 زۆرێك لە ئەرمەنیان خستووەتە ژێر چاودێریی خۆیانەوەو پۆشاكی كوردییان لەبەركردوون وشاردوونیانەوەو بەو هۆیەشەوە سەرۆكەكانیان دواتر تووشی سزای

حکومەتی عوسمانی بوون". لەم رووەوە تەنها مووسا بەگ ناوێك لە ناوچەی مووش رۆڵێکی خراپی بووە لە کوشتاری ئەرمەندا.

زۆرجار مژدەدەرە ئەوروپاییەکان رۆڵێکی خراپیان هەبووە لە بەدناو کردنی کورددا و زیادەڕۆییان لەو رووەوە کردووە کەچی لە هەمان کاتدا کە شایەتییان لە زاری ئەرمەنێکی دەربازبوو وەرگرتبێت پاش گێرانەوەی بە سەرهاتی تاڵی خۆی پێی لەوە ناوە کە خێزانێکی کورد یان شێخ و ئاغایەکی کورد رزگاریان کردووە. حەسەن هۆشیار کە کەسێکی لێکۆڵەری هاوچەرخی ئەو رووداوانە بووە لەم بارەیەوە دەڵێ: "ئەوانەی وا ئیدیعا دەکەن کە کورد ئەرمەنیان کوشتووە، ئەی بۆ ئەوە ناڵێن کە چۆن لەو قەسابخانەیە رزگاربوون ونکووڵی لەو چاکەیە دەکەن؟ لە کاتێکدا کە زۆرێك لە پیاوانی ئاین کوشتنی ئەرمەنیان حەرام کردووە بە تایبەتی شێخ سەعیدی پیران فتوای داوە کە هەر کەسێك ئەرمەنێك بکوژێت وەك ئەوە وایە موسڵمانێکی کوشتبێت وزیاد لەوەش هانی خەڵکی کوردی داوە داڵدەیان بدەن و لە تورك بیانشارنەوە.بۆ ڕاستیی ئەم دۆخە قەشەیەکی ئەرمەنی دەڵێ "ئەگەر هەر کوردێك داکۆکیی لە دراوسێ ئەرمەنەکەی بکردایە ئەوا حکومەت جەندرمەی دەنارده سەری ودەیانکوشت "، تەنانەت سۆگۆمۆن تەهلیریانی ئەرمەن کە ساڵی 1921 تەڵعەت پاشای لە بەرلین کوشت لە بەردەم دادگای ئەڵمانیدا راشکاوانە وتی کەوا لە کاتی کۆمەڵکوژیی کەسوکارەکەیدا لەگەڵ هەزاران ئەرمەنی شارەکەیدا (ئەرزنجان)و خێزانێکی کورد ئەمیان بۆ ماوەی زیاد لە بیست رۆژ شاردووەتەوەو جلی کوردییان لەبەر کردووە بۆ ئەوەی کەس نەیناسێتەوە دەربازیان کردووە بۆقەوقازی رووسیا.

زۆرێك لە سەرچاوەو شایەتحاڵەکانی ئەو سەردەمە دەگێڕنەوە کەوا لە کاتی راگواستنی ئەرمەنەکاندا دەیان ژن ومنداڵ کە لەلایەن خەڵکی کوردی دراوسێیانەوە شاردراونەتەوە وسەرباری گرانی وقاتوقڕیی ئەو سەردەمە نانی وشکی خۆیان لەگەڵیان بەشکردووەو وایلێهاتووە ئێستا لەکۆمەڵگەی تورکیای ئەم سەردەمەدا باس لە زیاد لە ملیۆنێك کەس دەکرێت کەنەوەی ئەو ژن و منداڵە رزگارکراوانەن کەوا زۆرێکیان کورد رۆڵی سەرەکیی هەبووە لە شاردنەوەو دەربازکردنیاندا، بەڵام تائەمڕۆش نەوەی ئەرمەن ونووسەران ولێکۆڵەرانیان هێشتا هەر لەژێر کاریگەریی ئەو بەندوباوە ناڕاست و چەواشانەدان کەوا کاتی خۆی باڵی چەوتی بزووتنەوەی نەتەوەپەرستی ئەرمەنکاری لە سەردەکردو خەڵکی ئەرمەنی پێ فریودەداو مژدەدەرە ئەورووپی وئەمەریکییەکان وسیاسەتی بەرژەوەندخوازی وڵاتانی زلهێزی ئەورووپاش ئاگری دووبەرەکی و رقیان جۆشدەدا بەو ئەقڵەی کەتائەم لایەنە قووڵ بکرێتەوە ئەنجامی باشی بۆ دەوڵەتی سەربەخۆی ئەرمەنستان دەبێ لە سەر خاکێك کەکوردی تێدا زۆرینەبوو ودەیویست ئەو خاکە بۆ هەردوولایان بێت وبەڵام ئەرمەنی تێدا کەمینە بوو و رابەرە نەتەوەپەرستە کورتبینەکانی دەیانویست تەنها بۆ ئەرمەن بێت بەبێ کورد. بێگومان حکومەتی عوسمانیش وریایانە کاری لە سەر دەکردو گرەویشی تێدابردەوە. ئەڵبەتە مێژوو تا ئێستا بەڕوونی هەڵوێستی کوردەکانی عەشیرەتی محەمەد ئاغا لە ساسۆن دەگێڕێتەوە کە رۆڵێکی بەرچاویان هەبوو لە پاراستنی ئەرمەنداو وەك باس دەکرێت نزیکەی دە هەزار ئەرمەنیان رزگارکردووە و رێگەیان بۆ ئاسانکردوون بگەنە رووسیا.

لەم بارەیەوە واچاکە ئارام دیکرانی موزیکژەنی کوردی بەڕەچەڵەك ئەرمەن باس بکەین، کاتێ کە بۆ گۆڤاری ئۆزگور دەدوێت ولەپرسیارێکدا کەلێی دەکرێت کەوا "تۆبەڕەچەڵەك کورد نیت بەڵام گۆرانیبێژ و موزیکژەنی کوردی، بۆچی بە کوردی گۆرانی دەڵێیت؟ ئەمیش لەوەڵامدا دەڵێ:باوکم خەڵکی ناوچەی ساسۆنەو دایکیشم سلێڤانییەو سالّی 1923 خێزانەکەم لە تورکیا هەڵاتوون بۆسوریا وسالّی 1966 گەڕاوینەتەوە بۆ ئەرمەنستان وباوکم دەیوت قەت خۆتان لەکورد جیامەکەنەوە ولێیان دوورمەکەونەوە، ئەوان زۆر یارمەتییان داین وئێمە لەدێرزەمانەوە دراوسێین وهیچ دوژمنایەتییەك لەنێوانماندا نەبووەو لەخێرو چاکە بەولاوە هیچمان لێیان نەدیوە. لەبەر ئەوە باوکم بەکوردی شیعری دەنووسی وهەردەم چاکەی کوردی لە سەر زمان بوو وبەهۆی ئەم تێکەڵییەوە من ئێستا بەهونەرمەندێکی کورد دەناسرێم وزمانم وژێی عودەکەم وئاوازەکانم خۆیان بۆزمانی کوردی دەگەڕێن".

لەکۆتاییدا کورد وەك نوسەری ئینگلیز کیلینگ، کەپاش گەڕانێکی زۆری لە رووسیاو تورکیادا سالّی 1924 کتێبێك چاپ دەکات وتێیدا بەکورتی دەڵێ "کورد هەزاران ئەرمەنیان رزگارکردووە".

بلەچ شێرکۆ دەگێرێتەوە کەوا ئەو ژمارە ئەرمەنەی کورد رزگاری کردوون دەگاتە پەنجاهەزارکەس، حەسەن هۆشیاریش لەیاداشتەکانیدا باس لە 165 هەزار دەکات وژمارەکە لای ك.چاچیانی زانای کوردناس دەگاتە دووسەد هەزار کەس وگەلێ سەرچاوە باس لەوە دەکەن کەوا "گەورەترین پرۆسەی رزگارکردنی گەلێك بووە لە سەردەستی گەلێکی تر لەچەرخی نوێدا".

- **ئـــەنـــجـــام و پـــەنـــد**

جینۆسایدی ئەرمەن یەکەم ئۆپەراسیۆنی کۆمەڵکوژیی مرۆڤە بەم ئاستە دڕندانە و ترسناکە لە مێژووی نوێدا دەرهەق بە گەلێکی غەیرە موسڵمانی ژێردەستی حکومەتی عوسمانی کەوا گوناهی ئەوە بوو داوای مافی رەوای خۆی دەکرد و دەیویست لە دەست ستەمکاریی سەدان ساڵەی ئەم رژێمە ملهوڕە رزگاری بێت، بەڵام ئەم وەك پیشەی خۆی لە گەڵ تەواوی رەعییەتەکەی و بە تایبەتی لە گەڵ میللەتانی بندەستی هەمیشە بە ئاگر و ئاسن مامەڵەی کردووە و کام تاوان سەختە درێغیی نەکردووە لە ئەنجامدانی بەرانبەریان و ئەوەی کە لە گەڵ میرنشینە کوردەکان کردی لە کوشتوبڕ و کۆتایی پێهێنانیان ئەویش هەر جینۆساید بوو.

ئەرمەن و کورد لە شەش ویلایەتی رۆژهەڵاتی ئیمپراتۆرێتی عوسمانیدا پێکەوە دەژیان بۆ سەدان و دەکرێ بڵێین چەند هەزار ساڵیش و هەمان جەور و ستەمی داگیرکەرانی خاك و وڵاتی تێکهەڵکێشی هەردوولایان چەشتووە و چەوساوەکانی هەردوو گەل هەمان دەردیان چەشتووە بە دەست کاربەدەستانی دەوڵەت و ئاغا و خاوەن مڵکی کورد و تورك و سەرۆك خێڵی کۆچەر و لە هەمان کاتیشدا بازرگانی

ئەرمەنی قۆرخکاری بازاڕەوە. ئەم مێژووی پێکەوە ژیانە لە گەڵ جیاوازیی ئاینی هەردوو میللەتدا بەڵام هێند ئاوێتەی یەکتر بووبوون لەڕووی نەریت و کولتوورەوە کە لێکتر جیاکردنەوەیان ئەستەم بوو. هەموو بەڵگەنامەکانی مێژووگەواهیی ئەوە دەدەن کە تا دەرکەوتنی مەسەلەی ئەرمەن لە حەفتاکانی سەدەی نۆزدە بەدواوە هیچ ناحەزی و ناکۆکییەك لە نێوان ئەمان و کورددا نەبووە بەڵکو پەیوەندییەکی باش و جێگیریشیان هەبووە. بەڵام دەرکەوتنی ناسیۆنالیزمی ئەرمەن پەیوەندییەکانی هەڵگێڕایەوەو بە رووکەش داوای پارێزگاریی دەکرد لە ستەمی کورد و چەرکەس و ئەرمەنی بە قوربانیی ستەم و تاڵان و بڕۆی کوردی "نەزان و دڕندە " لە قەڵەم دەدا بەڵام راستیەکەی لە پشت ئەم ئیدیعایەوە ئامانج دروستکردنی دەوڵەتی ئەرمەنستانی گەورەو دەرپەڕاندنی کورد بوو لە سەر خاکەکەی، لەڕووی نێودەوڵەتیشەوە مەسەلەی ئەرمەن بەکارهێنرا بۆ ململانێی نێوان دەوڵەتە زلهێزەکان و بەرژەوەندیەکانیان لە دەوڵەتی عوسمانیدا و بزووتنەوە نەتەوەییەکەی ئەرمەنیش هەموو هێلکەکانی خۆی خستە سەبەتەی ململانێی زلهێزەکانەوە و لە جیاتی هاوپەیمانی کردن لە بزووتنەوە نەتەوەییە تازە گەشەکردووەکەی کورددا کە هەمان داخوازی رەوای ئەرمەنی هەبوو کەچی پشتی تێکرد و بە کردەوە بوو بە دوژمنی و سواری سەری خۆی بوو و هێند کورتبینانە مامەڵەی لە گەڵ کورد دەکرد کە بۆ ماوەیەکی زۆر بوو بە هاوپەیمانی حوکمڕانانی ئیتیحاد و تەرەقی لە دوای ساڵی 1908 ەوە و جیاوازیی بنەڕەتیی نێوان ئەم دوو بزووتنەوە نەتەوەییە، کە هەردوك دەیانویست لە چەپۆکی سەرکوتکارانەی مێژوویی عوسمانلی دەربچن و بە مافی رەوای نەتەوەیی خۆیان بگەن، ئەوە بوو کەوا کورد هەمیشە گەرەکیان بوو ئەرمەن هەمیشە برایان بن لە دەوڵەتی داهاتووی کوردستانی سەربەخۆدا و تەنانەت واز لەو ناوچانەش بێنن کە ئەرمەن زۆرینەن تێیاندا، بەڵام بە پێچەوانەوە ئەمان دەیانویست لە سەر هەمان خاك کە کورد تێیدا زۆرینە بوو جاڕی دەوڵەتی ئەرمەنستان بدەن و تەنها ئەرمەنی تێدابێت و لەم پێناوەدا حیزبە ناسیۆنالیستەکانی ئەرمەن درێغییان لە هاندان و واتەواتی بێ بنەما نەکرد دژ بە کورد، لە کاتێکدا دوژمنی سەرەکیی ئەوان و کوردیش و تەواوی گەلانی بندەست دامودەزگای سوڵتانی عوسمانی و دواتریش تورکە لاوەکان (ئیتیحادییەکان) بوون و لە سیاسەتی پەیڕەو کردنی کۆمەڵکوژیدا کەمیان بە کورد نەکرد.

بێگومان دەزگا و دامەزراوەی ئەو دەوڵەتە پۆلیسییە، سەرباری دواکەوتوویی، بەڵام میراتی ستەم و ملهوڕی هێندەی بۆ هێشتبووەوە کە بتوانێت یاریی قێزەونی خۆی بکات و سیاسەتێکی زیرەکی "پەرتکە و زاڵ بە" بەکاربێنێت و ناکۆکیی نێوانی هەردوولا زیاتر قووڵ بکاتەوە و سوارەی حەمیدی لە کورد پێکبێنێت و دانی ئاغا و سەرۆك خێڵی کورد لە مڵك و ماڵ و سامانی ئەرمەن تیژ بکات و لە قاتوقڕی و گرانی و برسێتیی سەردەمی جەنگدا هانی خەڵك بدات بۆ تاڵان و کوشتن و گیانی گرژی و توندوتیژیی ئاینیی بورووژێنێت و بە "جیهادی پیرۆز " ی دابنێت و کوشتنی منداڵ و ئەتکی ژن بە ئەرکی پیرۆزی کورد و تورکی موسڵمان لە قەڵەم بدات و پاشتر لەشکر و جەندرمەکەی و "تەشکیلاتی مەخسووسەی " هەرچی تاوانی کۆمەڵکوژییە ئەنجامی بدەنو پاشان بیخاتە ئەستۆی کورد ئەوە سەرکەوتنی سیاسەتی قێزەونی ئەو رژێمەیە و ئەنجامی بیر و رەفتاری کورتبینیی هەردوو لایەو بە تایبەتی حیزبی تاشناکی نەتەوەپەرستی توندڕەوی ئەرمەن بوو. ئەڵبەتە ئەو بەشەی کوردی بە هیچ شێوەیەك لێبەدەرناکەم و پاکانە بۆ تاوانە سامناکەکانیان ناکەم هەرچەندە وەك میللەتی کوردیش بەشدار نەبووبێتن و وەك تاکەکەس و جەردە و تاڵانکەر و خێڵ و سوارەی حەمیدی تاوانیان ئەنجام دابێت. لێرەدا جەخت لەوە دەکەمەوە کە

پلاندارێژی تاوانی کۆمەڵکوژییەکە و ئەنجامدەری حکومەتی عوسمانی و دەزگا سەرکوتکەرەکەی بوو بەڵام ئەمە ئەستۆی ئەو بەشە بەشداربووەی کورد و حیزب و رێکخراوەکانی ئەرمەن و دەوڵەتە زلهێزە بەژەوەندخوازەکان و مژدەدەرە مەسیحییە هاندەرەکان و پەتریاکییەت و رابەرە ئایینیەکانی ئەرمەن لەلایەك و دامودەزگای ئەڵمانیای قەیسەریی ئەو دەمە کە دەسەڵاتی رەهای هەبوو لە ناو دەوڵەتی عوسمانیدا، پاك ناکاتەوە کە بە هەموو لایەکیان دۆخێکی ئاڵۆزی وایان دروستکرد کەوا شارە زەردەواڵەی ملهوڕیی تورکی عوسمانی و پاشتریش تورکی نەتەوەپەرستی تورانیزم بورووژێت و ئەو سەدان هەزار خەڵکە بێگوناهەی ئەرمەن بەو دەردە ببەن کە بردیان.

هەرچۆنێك بێت ئەو کوردانەی کە لەو قەسابخانەیەدا بەشدار بوون تەنها کەرەستە و ئامێری دەستی دەوڵەت بوون و هیچ وەختێ کورد وەك میللەت بەشداریی نەکردووەو بەڵکو لە گەلێ رووەوە یارمەتیی برایانەیان پێشکەشی ئەرمەنە ئاوارە و لێقەوماوەکان کردووە و دەیان هەزاریشیان لە کوشتن و برسێتی رزگار کردووە. بەڵام تا ئێستا، کە زیاد لە سەد ساڵ تێدەپەڕێت بە سەریدا، کاریگەریی ئەو برینە قووڵە هەر ماوە بە تایبەتی لای میللەتی ئەرمەن و دەبێ بانگەشەی "زاڵبوون بە سەر کینەدا " کەوا لێکۆڵەری کورد سیامەند زەید عوسمان و فیلمسازی سینەمایی کوردی کۆچکردوو یەڵماز گوینای و سیاسەتمەدار و رۆشنبیری ئەرمەن جیرارد لیباردیان دەریانکردووە جێگەی خۆی لە پەیوەندیی نێوان کورد و ئەرمەندا بگرێتەوە لەبری یەکتر تۆمەتبار کردن بە بەرپرسیاریی لەم رووداو یان ئەویتر. ئێستا گرنگ ئەوەیە ئێمە پەند لەو رووداوانەی رابوردوو وەربگرین و زۆریی یەکتر تۆمەتبار کردن و بە تایبەتی لەلایەن ئەرمەنەوە و وەئەستۆ خستنی کوشتاری ئەرمەن بە گەردنی هەر کوردێك کە تازە لەدایك دەبێت، وەك لە ئاینی مەسیحییەتدا هەیە و دەڵێت کەوا (مرۆڤ کە لەدایك دەبێت گوناهەکانی باوکە ئادەمی لە ئەستۆیە) لە بەرژەوەندیی هیچ لایەك نیە و ئاشکرا بووە کەوا پەردەکانی شانۆیی مەسەلەی ئەرمەن تەنها لایەنێکی ململانێی زلهێزەکانی جیهان بوو و ئاشکراشە کە ئەو تۆمەتانەی بەرەوڕووی ئەرمەن دەکرێتەوە لەو تۆمەتانە کەمتر نین کە بە ناوچاوانی کورددا دەدرێن.

سەرچاوەکان:

- الدكتور كمال مظهر أحمد: "كردستان في سنوات الحرب العالمي ة الأولى"، ترجمة: محمد الملا عبدالكريم، الطبعه الثانية، بغداد ـ 1984.
- هوكر طاهر توفيق: "الكرد والمسألة الأرمنية 1877 ـ 1920"، دار الفارابي ـ بيروت، دار آراس ـ أربيل، 2014.
- "مسألة إبادة الأرمن أمام المحكمة"، ترجمة: غسّان نعسان، مراجعة: ماموستا جعفر، ط 2، مؤسسة حمدي للطباعة والنشر، السليمانية ـ 2008.

• فارس عوثمان: "الكرد والأرمن .. العلاقات التاريخية"، ط 2، من منشورات م ؤسسة ماركريت، السليمانية – 2008.

• أرشاك سافراستيان: "الكرد وكردستان"، ترجمة: د. أحمد محمود الخليل، م ؤسسة سردم للطباعه والنشر، ط 2، السليمانية – 2008.

• جليلى جليل، م. أ. حسرتيان، شاكرو محويان، م. س. لازاريف، أولغا جيغالينا: "الحركة الكردية فى العصر الحديث"، ترجمه: د. عبدى حاجى، دار الفارابى – بيروت، دار آراس – أربيل، 2013.

• پیتەر باڵەکیان: "دیجلەی گڕگرتوو .. مێژووی جینۆسایدی ئەرمەن"، وەرگێرانی: رزگار عومەر عەلی، خانەی وەرگێران – 2011.

• ئەرنۆڵد توینبی: "جینوسایدی ئەرمەنییان "، وەرگێرانی: ئەبو بەکر خۆشناو، خانەی وەرگێران، سلێمانی – 2008.

• رۆبەرت فیسك: "یەکەمینهۆلۆکۆست.. دەربارەی کۆمەڵکوژیی ئەرمەنییەکان "، وەرگێرانی: نەجمەدینی فەقێ عەبدوڵا، دەزگای خەندان بۆ پەخش و وەشاندن، سلێمانی – 2012.

• جەستن مەکارسی، ئەسعەد ئەرسەلان، جەمالەدین تاشکیران، عومەر توران: "یاخیبوونی ئەرمەنەکان لە ڤان"، وەرگێرانی: ئەحمەد سەید عەلی بەرزنجی، خانەی وەرگێران، سلێمانی – 2013.

• Rubina peroomian: And Those Who Continued Living in Turkey after 1915.

Armenian Genocide Museum – Institute. Armenia - Yerevan, 2012.

• Armenian Genocide – Wikipedia

• A century After Armenian Genocide - 2015